

KIRJASTUS „MINEVIK“

Nr. 1

Juuni 30

1932 a.

**1905 AASTA
VEREPULM EESTIS**

I jao I osa.

KOGUNUD JA TOIMETANUD

::: ALFRED KLIIMANN :::

1905 AASTA VEREPULM EESTIS

I

HARJUMAA.

I a n n e

Kose, Hageri, Rapla ja Juuru kihelkondade sündmused.

KOGUNUD JA TOIMETANUD

::: ALFRED KLIHMANN :::

Fr. R. Kreutzwaldi
nim. ENSV Riiklik
Raamatukogu

265.975

„MINEVIKU“ kirjastus Paines. 1932 a.

1905. AASTA
VIIRPULM FESTIS

R. Sõrmus'e trükk Paides, Pärnu tän. 13. 1932 a.

HARJUMAA

1905. aastal, mis on meie koolkondade ühine

KOOLIVU JA TOIMETAV
ALFRED KLIMANN

WILHELM PAIDES, Paides, 1932 a.

Raamatu palve omanikule.

Hoi mind hästi. Ma tahan ka sinu järeltulijatele jutustada õudsetest 1095 a. päevadest, et ka nemad teadasaaksid, kuidas nende vanemaid piinati, tapeti ja puruks peksti.

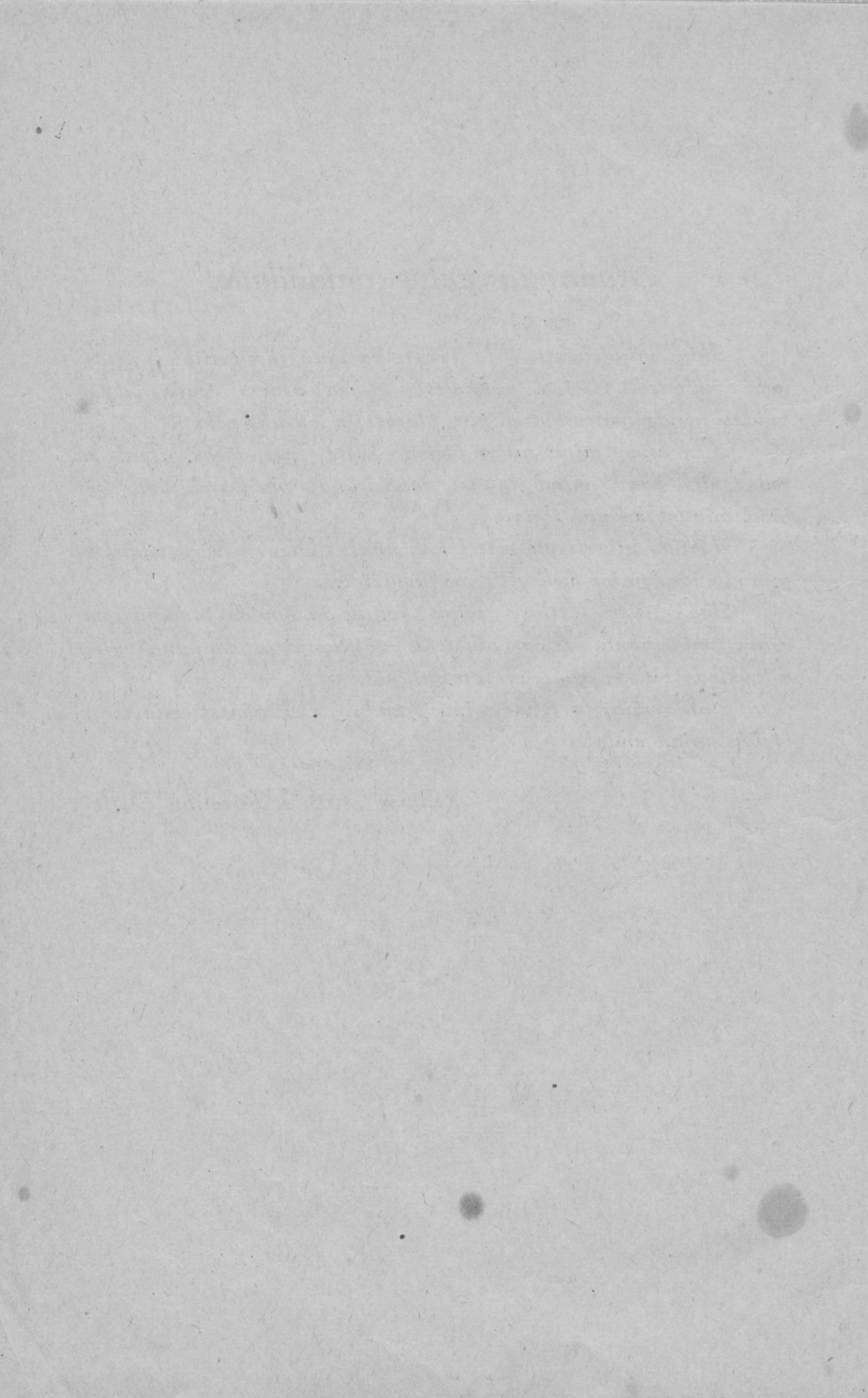
Ära anna mind mitte teiste kätte lugemiseks. Teed sa seda, siis saad mind tagasi määrituna, puruksrebituna või jääd minust koguni ilma.

Igaüks muretsegu mind ise omale. Olen niivõrd odav, et minu omandamine kellegile raskusi ei tee.

Iga tõsise eestlase püha kohus on õppida tundma oma rahva minevikku, tema püüdeid, võitluseid ja kannatusi ning tutvustada sellega ka oma järeltulijaid.

Seda võib ta teha minu kaudu. Sellepärast muretsegu igaüks mind endale.

Raamat „1905 a. verepulg Eestis“

Lugejale.

Käesoleva töö koostamisel olen püüdnud võimalikult õiglasi ja erapooletuid andmeid edasianda, Kuna pikk rida aastaid on sellest verisest sündmusest möödunud, siis on palju üksikasju ununenud. Need, mis veel on säilinud, leiata kõik ilmuvatest annetest.

Käesoleva töö ülesanne on alalhoida mälestusi 1905 a. veristest päevadest, nii nagu nad aset on leidnud.

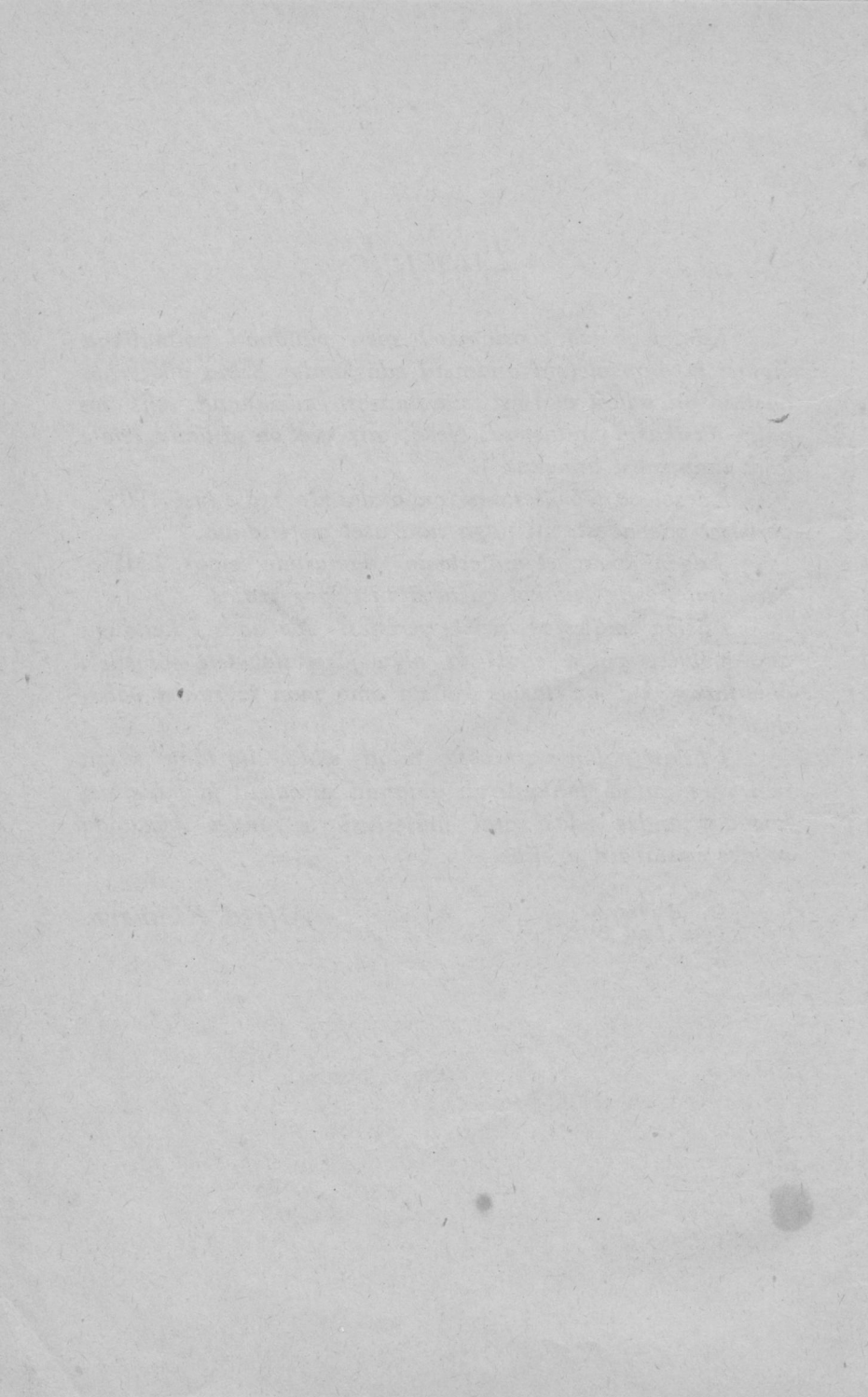
Julgen loota, et mälestuste raamatuna leiab „1905 a. verepülm Eestis“ lahket vastuvõtmist igas majas.

Püsigu mälestus neist veristest päevadest, kandugu nad põlvest põlve edasi ja olgu järeltulevatele põlvedele õhutajaks, kui on tarvis kaitsta oma maa ja rahva vabadust!

Ühtlasi palun vastuvõtta minu südamlik tänu kõigil neil, kes mind lahkesti on aidanud andmeid ja mälestusi koguda, andes edasi omi mälestusi ja andes kasutada selleks vastavaid arhiive.

Paides,
Juuni kuul 1932.

Alfred Kliimann.

Üldine olukord.

Mõisnikkude ja Vene valitsuse surve piinas luupainajana Eesti talupoega, töolist ja mõisamoonakat. Mõisnikud ja kirikhärrad olid kõikvõimulised. Nende vastu eestlasel ei olnud võimalik otsida kaitset. Kuhu ta iganes pööras, leidis ikka mõisnikke eest.

Kogu rahvas ägas raske olukorra all. Igalt poolt kuuldus süüdistusi mõisnikkude ja kirikuõpetajate kohta. Isegi need kergendused, mis Vene keiser oli andnud eestlastele, püüti mõisnikkude poolt matta kalevi alla.

1905 a. vallavolikogude protokollid aina kubisevad süüdistustest mõisnikkude ja vaimuliku seisuse vastu.

Juba 1905 a. algul peeti koosolekuid, kus püüti selgitada abinõusid, kuidas oma elujärge kergendada. Alguses olid need koosolekud salajased — pörandaalused ja neid peeti põllumeeste- ja karskusseltside nime all. Alles 1905 a. lõpul käib nagu kevadine tuulepuhang pikaajalisest talvest vangistatud maast ja rahvast üle. Enam ei küsita koosolekute pidamiseks lubasid. Peetakse ilma lubata ja igalpool. Kõigist koosolekuist osavõtmise oli haruldaselt rohke. Murruna tulid inimesed kokku. Koosolekutel peetavad kõned tundusid inimestele uue evangeeliumina. Nad tõivad uut lootust rahvasse.

Kuid see ei kestnud kuigi kaua. Detsembri kuul valgusid linnast maale sõjariistus salgad, käsutasid inimesi kokku ja sundisid neid enestega kaasatulema mõisu ja viinavabrikuid lõhkuma ning põletama. Kes kaasatulla ei tahtnud, seda ähvardati kohe tappa.

Üks osa rahvast läks nende salkadega hõisates kaasa, kuna teine osa leidis sarnase lõhkumise ja põletamise täiesti otstarbetu, veel enam kogu rahvaliidumisele surmava hoobi andmise olevat. Oli ettearvata ja näha, et sarnasel viisil kuigi kaugele ei jõuta.

Väga paljud 1905 a. tegelased on veendunud, et lõhkumiste ja põletamiste algatus on mõisnikkude eneste poolt tulnud. Mõisnikud tahtsid sellega Vene keisrile näidata, et eestlastele ei või mingisuguseid vabadusi anda, eestlane kõlbab vaid orjaks. Ka seisid uued Vene duuma valimised ees ja uue valimisseaduse järele oleks mõisnikud seal vähemusse jäänud. Eestlased oleks neist rohkem saadikuid saanud duumasse viia. Need asjaolud sundisid mõisnikke samme astuma, et olukorda kuidagi enda kasuks muuta.

Sellega on ka seletatav, et viinavabrikud, mis kuulusid Vene riigile, igas mõisas ära lõhuti ehk põletati, kuna mõisad mitmel pool terveks jäeti. Sellega avanes mõisnikkudel võimalus panna Vene keisrit uskuma, et mäss on sihitud Vene valitsuse, keisri vastu, mitte mõisnikkude vastu. Selletõttu Vene valitsus tasus ka mõisnikkudele kõik kahjud, mis neile mõisade lõhkumise ja põletamise läbi tekkinud.

Paljud tõendavad, et nad on linnast tulnud põletajate keskel tundnud mõisnikkude poegi, kes ise on kõige agaramad lõhkujad ja põletajad olnud.

Lõhkumine ja põletamine ei saanud kaua kesta. Juba jõulueel tulid karistussalgad. Agaramad eestlastest rahvaliidumise organiseerijad ja vaimlised juhid põgenesid kodumaalt Soome, Rootsi, Ameerikasse jne. Paljud neist ei saanud enam kunagi kodumaad näha.

Paljud jälle hoidsid ennast metsades ja soodes karistussalkade eest varjul.

Karistussalgad käisid mõisnikkude juhtimisel igal öösel ringi, otsides põgenikke ja võttes kinni, keda mõisnikud käskisid. Kinnivõetute mahalaskmised muutusid igapäevasteks nähtusteks. Ei küsitud, kas neil on mingit süüdi, aitas sellest, kui ta kunagi oli kuidagi mõisnikku pahandanud. Kas ta 1905 a. liikumisest aktiivselt osa võttis või mitte, see ei olnud tähtis. Mingit seaduslikku kohtupidamist ei olnud. Lasti maha keda arvati, peksti veriseks, keda taheti.

Inimeste tabamisel koheldi kõiki julmalt ning piinati halastamatult.

Paljud karistussalgad koosnesid ainult mõisnikkudest, mõisavalitsejatest, metsaülematest ja kirikuõpetajate poegadest. Enamik neist oli sõjaväelastena riietatud.

Õudsed olid need ajad. Keegi ei võinud kindel olla, kas mitte täna temale sama saatus osaks ei saa, mis

paljudel juba saanud. Ei küsitud ju sellest, kas inimene on süüdi või mitte. Ei kuulatud tema tõendusi ega palveid.

Hirm karistussalkade pärast oli niivõrd suur, et väga paljud enam õsiti magada ei julgenud. Ööd läbi põlesid majades tuled, vähkresid rahutud inimesed unetult voodides. Palvetavad huuled anusid abi ja troosti järele.

Agas isegi palve Kõigekõrgema poole tundus piinatud inimesele pilkena. Olid ju Kõigekõrgema armastuse kuulutajad kirikuõpetajad, kes jagasid Jumalaarmu asemele inimestele peksu ja surma, matsid elavaid inimesi, tundsid rõõmu piinatavate kannatustest ja häda-dest.

Sarnane õudne aeg kestis jõulupühadest kuni järgneva aasta veebruari kuu esimeste päevadeni. Selle aja jooksul tapeti sajad süüitud inimesed ja pekseti tuhandeid. Nädalad ja kuud vaevlesid paljud peksasaanud hiljem elu ja surma vahel põrgulikus piinas, mida tekitasid mädanevad haavad. Paljud peksetuist surid, paljud jäid eluksajaks vigaseks.

See oli aeg, kus mõisnikud ja kirikuõpetajad võisid ohjeldamatult näidata oma võimu, viha ja põlgtust eestlaste vastu. Oli aeg, kus nad võisid kättetasuda kõigile eeile, kus neile kunagi olid julgenud vastuhakata või kuidagi teisiti pahandada. Mahalaskmised ja hirmus peksmine pidi eestlastele uuesti tõendama, et ainult mõisnikud ja kirikuõpetajad on nede piiramatu võimuga valitsejad. Ta pidi neile mõjuvalt tõendama paljude mõisnikkude ütelsi: „Mina olen sinu jumal ja sinu kurat. Mina võin sind müüa, süüa ja tappa.“

Paljud kirikuõpetajad kasutasid seda aega selleks, et kiriku vastu külmaks jäänud inimestelt nõuda kirikumakse. Mittemaksjaid ähvardati lasta ja hooned karistussalkade poolt põlema panna.

Paljud purukspeksetuist saadeti Tallinna, kus nad vangikongides mädanevate kehadega pidid kohut ootama. Kohus tuli alles järgneval sügisel. Paljud mõisteti kohtult õigeks, osa saadeti aga Venemaale asumisele.

Nii lõppes 1905 a. õiguste nõudmise katse. Õigust ja inimväärsete elutingimiste nõudjate eestlaste nõuded sumbutati vereojades.

Kuidas see kusagil pool toimus sellest jutustavad järgnevad leheküljed.

1905 a. Kose kihelkonnas.

Alavere vallas oli koosolekutepidajaks ja talurahvale kergendustenõudjate hingeks selleaegne vallasekretär **Anton Ravisberg**. Ravisberg oli hoogne kõneleja ja pidas tihti koosolekutel kõnesid. Alguses piirdusid rahutused ainult koosolekute pidamisega ja talurahva olukorra kergendamiseks nõuete ülesseadmisega. Sarnane olukord kestis kuni Volta vabrikus peetava kongressini. Kongressil kõneles saadikutele Aleksander Keskküla, kes kutsus rahvast ülesse mõisu põletama. Mingisuguseid otsuseid kongressil teha ei saadud, sest sõjavägi tuli peale, arreteeris osa kongressisaadikuid, kuna osa said aknate kaudu põgeneda.

Alavere valla saadikutest pääsesid põgenema vallasekretär Anton Ravisberg, Mart Matverk ja August Tuhard. Kinnivõeti Kustav Maider ja Hans Kaun.

Põgenema pääsenud saadikud ruttasid läbi öö Tallinnast koju. Hommikul saatis vallasekretär Hans Ravisberg käsu, et rahvas tulgu viibimata vallamajasse kokku. Rahvas tuligi. Koosolekul seletas sekr. Anton Ravisberg rahvale, kuidas Volta vabrikus peetud kongress lõppes ja pani ette minna mõisa ja tuua sealt parun Otto Ungern-Sternberg ühes poja Hermanniga vallamajasse pantvangiks senikauaks, kui kinnivõetud Alavere valla saadikud Kustav Maider ja Hans Kaun vabaks lastakse.

Rahvas ühines Ravisbergi ettepanekuga ja rutati ühises rongikäigus Alavere mõisa. Seal arreteeriti parun Otto Ungern-Sternberg ühes poja Hermanniga ja pöörati vallamajasse tagasi, parun pojaga vangidena eesotsas. Teel lasti õige ohtralt mahlakaid pilkesõnu parunitele langeda. Keegi Mikk Hangel, kes paruni möödumisel parajasti tee ääres oma loomulikke asju õiendas, sõnas mööduvale parunile: „Kas sa kurat tahad, et ma veel nüüd ka mütsi sinu ees maha võtan!? Vaata nüüd s . . . n sulle nina alla“. (Hiljem lasti Mikk Hangel nende sõnade pärast maha).

Parunitega vallamajasse jõudnuna hakati neile kõiki nende süüd ja inimestega toorest ümberkäimist etteheitma. Heideti ka ette, et parun Ungern-Sternbergi isa on Tallinnas turul lasknud Anija mehi peksta.

Parun Otto Ungern-Sternberg kuulas kõiki neid süüdistusi vaikides pealt, muutunud viha ja hirmu pärast näost

mustaks. Tema poeg Hermann, kes oli aukraadilt ohvitser, nuttis kogu aja.

Lõpuks otsustas rahvas noort parunit Hermannit saata Tallinna, vangivõetud Alavere valla saadikuid vabastama, kuna tema isa pidi seniks vallamajasse pantvangiks jääma, kuni saadikud vabaks saavad.

Sellele vaidles noor parun vastu. Seletas rahvale, et tema on sarnase ülesande täitmiseks liiga noor ning puuduvad Tallinnas kubeneri juures vastavad sidemed. Isal, kui vanemal, on suuremad sidemed ja suurem tutvusrikkond, sellepärast ka sarnase ülesande täitmine kergem. Saadetagü isa.

Nähtavasti tahtis noorparun oma isa päästa rahva käest.

Rahvas nõustuski nooreparuni ettepanekuga ja saatis tema isa Otto Ungern-Sternbergi Tallinna kinnivõetud saadikuid vabastama, jättes seniks tema poja Hermann Ungern-Sternbergi vallamajasse rahva valve alla.

Parun läks Tallinna ja astus küll algul kubeneri juures samme Alavere valla saadikute vabastamiseks. Viis asja niikaugale, et Alavere valla saadikud pidid lahtisaama. Neile anti isegi riided juba kätte. Äkki viimasel silmapilgul muudeti vabastamise käsk. Meestelt võeti uuesti riided ning paigutati tagasi vanglasse.

Kindral-kubener Vorunof saatis ise Alaverele järgmise telegrammi: „Parun Otto Ungern-Sternbergi poeg ühes emaga 24 tunni jooksul Tallinna saata. Kui käsku ei täideta, siis saab kogu Alavere vald tuhaks tehtud, nii et kivi kivi peale ei jää“.

Nii pea kui telegramm Alaverele jõudis, kutsus sekr. Anton Ravisberg rahva kokku ja õhutas inimesi, et vastuseks selle telegrammile, Alavere mõisale tuli otsa pista. Suure sõjakisa ja vaimustusega sööstus rahvas vallamajast mõisa. Mõisas tühjendati kõigepealt paruni veinikelder. Sellest jätkus, et ühte osa meestest „paraja auru“ alla panna. Nüüd hakkas mõisas ilma armuta lõhkumine. Lõhkujate hulgas oli ka linnamehi, kes vaatasid ainult, mida tasku panna. Osa rahvast vaatas seda lõhkumise ja hävitamise tööd passiivselt päält.

Kui enamik sisseseadest oli lõhutud, tassis Aleksander Ennu ülejäänud sohvad ja toolid saali hunnikusse ja pani neile tule külge. Varsti tõusid leegid kõrgele, valgustades ööd. Parunite loss hävines.

Ajal, mil rahvas oli mõisa põletamas, jäi noor parun Hermann Ungern-Sternberg vallamajasse ilma valveta. Seda aega kasutas parunite tuline pooldaja Jüri Pääsukene, see tõi noore paruni vallamajast välja ja põgenes sellega mööda metsi kuni Raasikuni. Raasikul peatuti Jüri Pääsukese venna pool. Siin anti noorele parunile soojemad riided selga, asetati ta reele ja sõidutati veel samal ööl Tallinna.

Otto Ungern-Sternbergi abikaasa, kes oli jalgadest vigane ja käia ei saanud, oli enne mõisapõletamist viidud mõisavalitseja Reiteli juurde. See kutsus nädala päevad hiljem mõisa, parunile ustavaks jäänud, vanad talupere-mehed ja saatis nendega Otto Ungern-Sternbergi abikaasa Kehra jaama. Talupoegade saatkond oli kaasas, sest kardeti, et tee peal paruniprouale elu kallale kiputakse. Kehrasse jõuti ilma vahejuhtumisteta, — siin oli juba vastas Pikva mõisa valitseja von Hertel, kes paruni proua rongiga Tallinna saatis. Nii olid kõik Ungern-Sternbergid Alaverest tervelt pääsenud.

Peale mõisapõletamist ei osatud enam midagi ettevõtta. Igal pool oli ärev meeoleu. Käidi ühe juurest teise juurde olukorda arutamas ja nõupidamas. Tööisu oli kõikidel kadunud. Vaevalt veel hoolitseti loomade toitmise eest. Sarnane olukord kestis kuni jõulupühadeni. Kohe peale jõulupühade 28. detsembril 1905 a. tuli karistussalk Alaveresse ja võttis ühejao inimesi kinni. Kogu vald aeti Alavere mõisa kokku. Kui rahvas kokku oli kogunud siis võeti kinnivõetuid Aleksander Ennu ja Mihkel Nurk, seoti telegrafi posti külge kinni ning lasti maha. Mahalaskmine sündis praeguse Alavere asuniku Erfeldi sauna kohal. Mahalastuist oli Aleksander Ennu üks Alavere mõisa põletajatest.

Mihkel Nurk ei olnud üldse aktiivselt 1905 a. liikumisest osavõtnud. Ta oli endine Alavere mõisa moonakas ja käis paruniga palga pärast kohut. Sellepärast oli parun tema peale vihane ja laskis teda mahalasta.

Peale mahalaskmist hakati peksma. Joosep Mõlts ja palju teisi, kelle nimed inimestel juba ununenud, said peksta. Alaveres peksmine ränk ei olnud. Anti 15—50 hoopi.

30. detsembril lasti veel Alaveres maha Jaan Tukk, keda parun vihkas sellepärast, et see oli kirgline jahimees. Ka süüdistas Tukk siis, kui parun oli vallamajasse rahva poolt kinniviidud, paruni isa Anija meeste peksmises.

Enne karistussalga Alaveresse jõudmist, olid Alavere valla aktiivsed revolutsioonäärid vallasekretär Anton Ravisberg, Mart Matverk, Alavere kooliõp. Gustav Ernesaks ja Pihkva kooliõp. Aro põgenenud. Neid otsiti küll taga, kuid kätte ei saadud.

Ka metsäulema poeg August Tuhard, kes saadikuna osavõttis Volta vabrikus peetavast koosolekust, põgenes Soome, kuid teda ei otsitud taga.

Vaevalt oli esimene karistussalk lahkunud kui juba 4. jaanuaril 1906 a. tuli teine karistussalk Jäneda mõisa omaniku Hans von Bengendorfi juhtimisel. Inimeste kinnivõtmisel oli Bengendorfil abiliseks mõisakubjas Jüri Harak. Võeti jälle suur hulk inimesi kinni. Samal päeval viidi osa kinnivõetuid, 8 inimest mõisa taha parki ja lasti seal maha.

Maha lasti: 1) Mikk Angel, 2) tema poeg Johannes Angel, 3) Joosep Möls, 4) Aleksander Sein, 5) Jaan Jaanison, 6) Hans Härg, 7) ja 8) vennad Kustav ja Kristijan Päss.

Mahalastuid oli enne mahalaskmist piinatud. Paljudel olid käed ja jalad puruks murtud. Peale üldist laskmist Hans von Bengendorf laskis igale mahalastule veel omalt poolt revolvrüst kuuli pähe.

Sel korral mahalastuid ei olnud keegi, peale Joosep Mölsi, poliitiline tegelane. Olid ainult parun Otto Ungern-Sternbergi vihaalused. Mikk Angel oli vallamajas viimisel parunit pilganud, kuna tema poeg Johannes Angel polnud isegi mitte koosolekutel käinud.

Peale mahalaskmist teostati jälle peksmist. Gustav Raagul sai 40 hoop, et oli, paruni pantvangi viimisel, kõndinud mõisa õues püss seljas ja padrunivöö vööl.

Peale Raaguli sai sel korral veel palju teisi peksta. Enamikus kõik inimesed, kellel poliitikaga midagi tege- mist ei olnud, vaid kelle kallal parun leidis paraja aja olevat oma viha kustutada.

Vaevalt hakkas hirm ja ärevus esimese kahe karistus- salga veretalgudest vaibuma, kui juba paari nädala pärast kolmas karistussalk, mis koosnes madrustest, Alaveresse saabus. Juhtideks olid keegi vene ohvitser ja Anija parun Unger-Sternbergi poeg. Võeti jälle suur hulk inimesi kinni, viidi Alavere mõisa ja peksti seal kehad puruks.

Peksa said siis: Jüri Indrau, Hans Hammer ja Jüri Kütman ning palju teisi. Hoop ei loetud. Anti niipalju kui arvati. Peksetuil olid kõigil kehad purukspekstud ja

lihatükid narmendasid. Nagu eelmised nii olid ka need pekstasaanud ainult paruni vihaalused.

Samal korral võeti kinni ka Hendrik Pomm. Pomm oli sügisel mõisa kartuleid viies Reiteliga tülli läinud. Valitseja Reitel nõudis liiga suurt mõõtu ja sellest oli äge tüli tekkinud. See oligi Pommi kinnivõtmise põhjuseks.

Pomm viidi kahe soldati vahel, peksu pealt vaatama ja peale teiste peksmist pidi teda vallamaja juures mahalastama. Parajasti oli sel päeval Alavere vallamajas uue vallavanema valimine senise vallavanema Hans Kremmi asemele, kes tagandati ametist sellepärast, et tema rahu-
tuste ajal ei suutnud korda pidada.

Vallavanema valimise koosolekut juhatamas oli selleaegne Rapla jaoskonna talurahvakomissar Paul. Kui karistussalk vallamajasse jõudis, oli koosolek parajasti pooleli. Komissar Paul käratas karistussalga juhtidele: „Mis teil siin tegemist on? Mina pean siin koosolekut ja kellegil ei ole segamist“.

Vihaselt lahkusid karistussalga juhid vallamajast. Sõideti Pikva mõisa, toodi veel Alavere mehed Jüri Viidik ja Jüri Abrams, kes seal peksa pidid saama.

Pikva mõisa omanikuks oli eestlane Theodor Tuurmann. Teda ennast ei olnud kodus, kuid ta oli oma mõisa-valitsejale von Hertelile korralduse teinud, et Pikva mõisa maa peal ei tohi kedagi mahalasta ega peksta. Sellepärast ei olnud ka siin kasistussalgal midagi teha. Jüri Viidik ja Jüri Abrams lasti ilma peksmata lahti ja sõideti Hendrik Pommi kaasavõttes Kehra jaama, kust rongiga mindi edasi Raasikule.

Raasiku jaamas olid karistussalga juhtidel vastas Perila mõisa omanik parun Theodor Ungern-Sternberg oma isa Alavere mõisniku parun Otto Ungern-Sternbergig ja teiste mõisnikkudega. Kui Hendrik Pomm soldatite vahel parunite eest möödus, vaatasid need pilkavalt hirvitades Pommile otsa.

Pomm viidi Raasiku Jaaniuue kõrtsi, missugune oli soldatitele kasarmuks.

Järgmisel päeval tulid sinna Alavere peremees Gustav Mõlts, vallavanema abi Märt Kana, Pommi isa Jüri, abikaasa Leena ja õemees Märt Kuuskmann. Kõik tahtsid Pommile armu paluda. Samal ajal saatis Pikva mõisa valitseja von Hertel karistussalga juhtidele Pommi kaitseks kirja.

Vaevalt olid kõik nimetatud kasarmusse saabunud, kui suure kisa ja laulu saatel sõitsid kasarmu juurde posthobused, tuues sinna Peterburist saabunud kolm ohvitseri ühes daamidega. Kõik saabunud olid äärmiselt joobnud. Aukraadilt olid nad karistussalga juhtidest ülemad. Kohe läks kasarmus vastsaabunute ja karistussalga juhtide vahel hiigla jooming lahti. Joodi ja möllati kaasasolevate daamidega, kes nähtavasti lõbudaamid olid, kogu päev. Õhtul sõideti Raasiku jaama tagasi. Seal tõsteti sandarm korterist ühes perekonnaga välja ja jätkati selle korteris joomist.

Õhtul teatas karistussalga veltveebel Pommi kaitsmatulnud isikutele, et need võivad koju minna. Pommi ennast lubati järgmisel päeval lahti lasta.

Järgmise päeva lõuna ajal lastigi Pomm lahti, kuid enne anti talle kasarmus 75 hoop.

Parun Ungern-Sternbergi ohvrina tuleb veel märkida Tallinnast päritolevat Johannes Saarnat.

Johannes Saarna isa oli palunud Anton Matverki, kui rahutused Tallinnas hakkavad, poega viia maale, kus ta arvas rahulikuma. Nii sõitiski Johannes Saarna Ravi-
lasse, kus viibis kuni jõululaupäevani. Jõululaupäeval sõitis ta ühes Anton Matverkiga Tallinna tagasi. Tallinna jõudes olid jaamas kõik väravad ja ukсед kinni. Inimesi lasti üks-
haaval läbi pagaši ruumi. Platvormil sõelusid rahva keskel mõisnikud nagu hagijad varitsedes, keda kinnivõtta. Teiste hulgas oli ka seal ohvitseri mundris Alavere paruni Ungern-Sternbergi poeg Hermann.

Anton Matverk teda nähes, hiilis temast mööda ja pääses läbi pagaši ruumi välja, kuid kaaslast Johannes Saarnat, kes temast rahvahulgas oli eraldunud, ei tulnud. Matverk nähes, et Saarna kadunuks jääb, läks Saarna isa juurde ja teatas sellele poja kadumisest. Isa otsis poega igalt poolt, päris ametiasutustest järele, kuid seal ei teatud midagi sellenimelise isiku kinnivõtmisest. Alles juhuse kombel sai isa viimasel jõulupühal teada, et tema poeg on jõululaupäeva õhtul Saue jaama juures mahalastud.

Nimelt oli Johannes Saarna jaamas Hermann Ungern-Sternbergi poolt kinnivõetud, sest Ungern-Sternberg oli teda Alaveres näinud. Kinnivõetu paigutati ühte vagunisse, kus teda hirmsasti on piinatud, sõrmed puruks murtud jne. Õhtul viidi ta Saue jaama, kus, suu vatti täistopitult, puu külge seoti ja mahalasti, vaatamata, et tal mingit süüd ei olnud.

Peale 1095 a. verepulma ei tulnud Otto Ungern-Sternberg enam kordagi Alavere mõisa, vaid müüs mõisa von Schubertile.

Nähtavasti ei julgenud enam parun tulla selle põllupinnale, mida ta oli paljude süütute tapa ja peksuohvrite verega niisutanud.

Kose Uuemõisas (Kuivajõe vald) peeti koosolekuid peaaesjalikult Roobo seltsimajas, missugune kuulus kaupmehele ja villatöösturile Vahtmeistrile. Vahtmeistrid olid kolmekesi vennad ja tundsid täie hingega 1905 a. liikumisele kaasa.

Koosolekute hingeks oli noor Treffneri gümnaasiumi abiturient Ralph Damm ja keegi Liik. Peale nende olid ärksamateks tegelasteks Uuemõisa kooliõp. Hans Velmann, vallavanem Kustav Vahtmeister, Kose möldri Kustav Kleesmanni abikaasa, Ralph Damme õde, Anette Kleesmann, Äksi kooliõp. Johannes Ernesaks ja üksikud teised. Nagu igalpool, nii ka siin, harutati agraar küsimusi ja otsiti pääseteid rahva elujärje parandamiseks. Muude küsimuste kõrval kerkis siin rahvakoosolekutel üles ka selle-aegse Kose kog. õpetaja Christfried Horschelmanni tegevus. Horschelmanni süüdistati kõlbmata elukommetes. Nimelt armastas õp. Horschelmann naisterahvaste asemel meesterahvastega suguliselt läbikäia, kasutades selleks ka oma leeriõpilasi, korraldades üksikutele nendest joominguid ja magades nendega.

Rahvas valis kolm saadikut, kes läksid õp. Horschelmanni juurde ja nõudsid, et ta ametist taganeks. „Sarnane hoorjääger nagu Teie,“ ütlesid saadikud õp. Horschelmannile, „ei kõlba meie koguduse hingekarjaseks.“

Umbes samal ajal kanti see asi ka Kose kiriku patroonile, Paunküla mõisnikule ette. See kutsus kõik kihelkonnas olevad vallavanemad ja kirikuvanemad kokku, et asja ühiselt kaaluda. Sel koosolekul astus Uuemõisa vallavanem Kustav Vahtmeister, kes juba varem rahvakoosolekutel õp. Horschelmanni musti külgi oli paljastanud, üles, ja tõendas, et tema võib 18 noortmeest tunnistajaks tuua, kellega õp. Horschelmann on suguliselt läbikäinud.

Rahvakoosolekutel tõusis ka paha meeletorm seniste kirikuvanemate vastu, kes küll teadsid Horschelmanni roppu elu, kuid seda ei paljastanud. Rahvas otsustas valida naiskirikuvanemaid, põhjendades, et naised armastavad kirikut rohkem kui mehed. Naiskirikuvanemateks valiti Annette

Kleesmann Ravilast, Mai Vahtmeister Uuemõisast, Miina Neider Orust ja veel mõned teised.

Õp. Hörschmann nähes, et asi järsku halva pöörde võttis, ütles ennast õpetaja ametist lahti, jäädes siiski Kose mõisa elama. Õpetaja kohuseid täitma tuli vikaarõpetaja Masing.

Tartus peetavale üleriiklisele kongressile saadeti saadikutena Kustav Vahtmeister, Tõnu Lillevälja ja Jüri Lillepõld. Need peale kongressi pidasid siis jälle kohapeal kõnesid, selgitades kongressi töö tulemusi ja resolutsioone.

Detsembri kuu esimesel poolel hakkasid õudsed kuuljutud liikumas, et „mustsada“ tuleb röövima ja põletama. Kes need mustasajalised on, sellest ei olnud kellegil aimu.

Inimesed olid kõik hirmul. [Õõseti ei julgenud enam keegi magada. Aknad kaeti paksude riidetega, et väljast midagi sisse ei nähta.

Ühel hilisõhtul klopiti Rooba kaupmehe [Aleksander Vahtmeisteri uksele. Ukse avamisel selgus, et väljas oli 12—14 meest kõik mustades palitutes ja kaabudes. Need andsid korralduse, viibimata käsk viia ümberkaudsetesse küladesse ja kutsuda kõik mehed, kes veel käia jõuavad. Ühiselt minnakse Kohilasse, kuhu pidi olema kokkukogunud suurem rahvahulk. Säält hakatakse rongikäigus rändama üle maa, preestrid ja õpetajad kaasas. Mittetulejaid ähvardati mahalasta.

Järgmisel päeval liiguti suures rongikäigus mitmesaja inimpealise salkkonnaga Uuemõisasse. Parajasti viibis Rooba poes Vahtmeisteri juures Uuemõisa paruness Natalie Ükskülli kutsar. See tahtis üle põllu otsejoones mõisa sõita, et parunessile teadet viia. Teda nähti mõisapoolse liikuva salkkonna poolt ja võeti kinni ning sunniti salkkonnaga kaasaminema.

Mõisa jõudes hakati seal purustama. Mõõbel lõhuti ära, kraam tassiti vannituppa ja pisteti tuli külge, et mõisa mahapõletada. Muist mehed kustutasid tule ära. Jaan Vahtmeister (praegu kaupmees Tallinnas) tõusis teiste keskest üles ja manites loobuda mõisa põletamisest, selgitades, et sarnane varanduse hävitamine on mõtetu. Rahvas kuulaski teda ja loobus mõisapõletamisest. Suurem hulk salgast liikus Uuemõisast edasi Ojasuu, Harmi ja Abaja mõisade poole.

Esimesed karistussalga draguunid jõudsid Uuemõisa mõni päev enne jõulupühi. Kõigepealt piirati Rooba kaupmehe Jaan Vahtmeisteri elamu ja nõuti et see andku välja

oma sõjariistade ladu. Sellel muidugi seda ei olnud. Hakati siis otsima sõjariistu ja mehi. Mehed olid küll kodus, kuid olid endid peitnud. Püssitääkidega torgiti ka heinad läbi, kuid ei leitud midagi. Ei leitud ka Jaan Vahtmeistrit, kes samas heinte sees peidus oli.

Pandi siis poesviibivale Aleksander Vahtmeistrile revolver otsa ette ja ähvardati maha lasta, kui see ei tunnistata, kus mehed ja sõjariistad on. Ähvardust siiski ei täidetud, küll aga peksti Aleksander Vahtmeistril pea revolvriga siniseks.

Joosep Vahtmeister, kes oli suuremas haige, kisti voodist välja ja loobiti mööda põrandat. Raha, mis voodipadja all oli, võeti ära.

Seekord karistussalga poolt siiski kedagi kaasa ei viidud.

27. detsembril tuli karistussalk jälle tagasi ja „küllastas“ nagu eelminegi kord Aleksander Vahtmeistert.

Sel' korral viibis Aleksander Vahtmeistri pool ka tema vend, Uuemõisa (Kuivajõe) vallavanem Kustav Vahtmeister, kuna teine vend Jaan Vahtmeister oli vahepeal Soome põgenenud. Kustav Vahtmeistrit oli ka põgenema sunnitud, kuid ta ei teinud seda, öeldes: „Mina pole midagi teinud ja miks peaksin siis põgenema.“

Karistussalk tulles Aleks. Vahtmeistri poole ja leides sealt vallavanema Kustav Vahtmeistri, võeti viimane kinni ja viidi kaasa. Hiljem sõitis karistussalk Kosele, kuid tuli sealt varsti tagasi Aleks. Vahtmeistri juurde. Võeti tema poest ämbritäis petrooleumi ja süüdati Vahtmeistrile kuuluv Roobo seltsimaja põlema. Enne süütamist asetati veel käsigranaadid ahjudesse, et ka need puruneksid. Kraam, mis seltsimajas oli jäeti sinna, midagi välja tuua ei lubatud. Seltsimajas oli, hulk väärtuslikku kraami, nagu klaver jne. Lisaks seltsimajas olevale kraamile pilluti tulde ka õue peal leiduvad tühjad petrooleumi vaadid.

Kuna seltsimaja asus otsekohe Vahtmeistrite elamu juures, siis oli oodata iga silmapilk elumaja süttimist. Käsuatigi Aleks. Vahtmeistrit: „Tooge poest ja elumajast kraam välja, muidu saab ka see sissepõletatud“.

Aleks. Vahtmeister vastas: Kui põletate kõik, siis põlegu ka kaup ja mina ise ka ei tule välja“.

Seda kuuldes lasti madrustel elumaja tule eest kaitsta.

Kui seltsimajast ainult tukid olid järele jäänud, mindi mõisa, kus viibis varem kinnivõetud Kustav Vahtmeister ja keegi Ravila mees Hans Järs. Mõisas peeti nende üle

kohut, kus otsustati mõlemad mahalasta. Otsus viidigi kohe täide, toodi mõlemad natukene maad mõisast eemale, seoti teeääres kasvavate puude külge kinni ja kogupauk lõpetas nende elu. Laibad jäeti sinnasamasse ja mindi uusi ohvreid otsima.

Mahalastud Kustav Vahtmeister ei olnud mõisnikkude, vaid selleaegse Kose koguduse õpetaja Christfried Hörshelmanni ohver. Oli ju Kustav Vahtmeister see, kes Hörshelmanni inetu elu rahvale paljastas.

Sama õp. Hörshelmann oli isegi nõudnud, et neile naistele, kes varemäägitud rahvakoosolekutel kirikuvanemateks valiti, antagu 50 hoop. Kuna naised ei peksud, siis jäi see õpetajahärra „armuline“ nõue täitmata. (Õp. Hörshelmanni poeg on praegu Lüganuse kog. õp. Tema isa oli sunnitud hiljem Venemaale minema, kuna Eestis enam kohta ei saanud).

Karistussalga juhtivateks jõududeks olid Ravila mõisa ülemvalitseja Hermann von Harpe, Uuemõisa valitseja Nerling (selleaegse Järva-Madise õp. Nerlingi poeg) ja teisi mõisnikke.

Hiljem oli ka Aleksander Vahtmeister oma naisega sunnitud põgenema, sest läbiotsimistel tema pool ei olnud enam vahet ja igakord ähvardati teda tappa, kui ta oma venna Jaani peidupaika üles ei anna.

Viimane karistussalk käis Uuemõisas von Kotzebue juhatusel. Rahvas lasti vallamajasse kokkuajada ja võeti uus truuduse vanne keisrile.

Tuhalas peeti koosolekuid Kabeli kõrtsi juures, kuhu käisid Tuhala, Oru ja Tammiku mõisade inimesed. Ka käidi siit „Roobo“ seltsimajas peetavil koosolekuil.

Tuhalas olid aktiivsemateks organiseerijateks ja selgitustöö tegijateks Jaan Sommer ja Jaan Pender. Viimase korraldusel ja kaastegevusel lõigati ümbruskonnas olevad telefonipostid maha.

Detsembri kuu keskel tuli umbes 20 meheline salkkond mässajaid mõisa, murdsid piiritusevabrikusse ja purustasid sisseseade, lastes valmisoleva viina piiritusevabriku juurde jõkke.

Mõni päev peale piiritusevabriku lõhkumise tuli uus salkkond mässajaid mõisa. Need tungisid mõisa härrastemajasse, lõhkusid seal, mis kätte juhtus ja lõpuks pistsid mõisale tule otsa.

Hiljem Tuhala mõisa meestest keegi peksta ei saanud. Küll lasti Kohilas maha 4. veebr. 1906 a. Tuhala rahva-

liikumise aktiivsed mehed Jaan Sommer ja Jaan Pender. Nendega ühes tapeti ka Tammiku mõisast aktiivne mees Peet Lestorf.

Tuhala mõisaga ühise saatuse osaliseks sai ka naaber-mõis Oru. See põletati ka maha.

Mõisa põletamise ajal püüdis Jaan Lillevälja päästa tulest mõisale kuuluvat varandust, loomi jne. Selle eest sai ta hiljem „tänutäheks“ päästmise eest rängalt peksta.

Karistussalgana tulid siia alguses madrused. Need võtsid kinni Jaan ja Jüri Tiidovi, Jaan Liikvardt'i ja Tõnu Uutmann'i ning peksid neid Kuivajõe kõrtsi ees. Peksetud pääsesid kerge peksuga, kuna madrused ei olnud nii toored, nagu seda olid Besobrasovi karistussalga mehed.

Madrustele järgnes Besobrasovi karistussalk. Hakati jälle inimesi kinnivõtma. Oru mõisa ülemvalitseja parun Tolli kihutas igal öösel ühes karistussalgaga mööda külasid. Paljud, keda taheti kinnivõtta olid põgenenud.

Ühel ööl tuldi ka Jaan Lillevälja poole teda kinnivõtma. Kui juba karistussalga mehed eestoas olid, oli veel Jaan Lilleväljal võimalus põgenemiseks, kuid ta ei kasutanud seda võimalust, sest teadis ennast süüta olema, veel enam, ta teadis, et oli mõisa põlemise ajal mõisniku huvisi kaitsnud, püüdes viimase varandust tulest päästa. Sellest kõigest ei hoolitud. Lillevälja pääle oli kaebajaks Tuhala mõisa valitseja Vinter. Viimane oli Orumõisa valitsejaga sõber ja käis tihti sellel külas. Kord kui ta jälle Oru mõisa valitsejal külas oli, oli Jaan Lillevälja, olles natukene joobnud, öelnud temale: „Mis sa siin Oru mõisa leiba käid söömas, söö oma Tuhala leiba. Meie võõraid mehi siin ei salli“.

Sellest oli küllalt Vinteri vihastamiseks ja nüüd oli tal paras aeg Lilleväljale kättetasuda.

Lillevälja pidi mahalastama. Tema naine, kes kodus oli neljapäevase lapsega, ruttas ülemvalitsejat parun Tolli paluma. Pisarsilmil seletas naine sellele, et tema mees ei ole neile midagi halba teinud, on vaid veel mõisa varandust püüdnud päästa.

Parun Tolli naeris vaid naise seletuse peale ja ütles: „Eks ta püüdis seda sellepärast päästa, et kui mõisnikud on minema kihutatud, siis kõik omale saaks“.

Paistis juba, et Lilleväljal ei ole enam elama jäämiseks lootust. Viimaks astus tema kaitseks välja Oru mõisa valitseja. See mõjus niipalju, et mahalaskmine hirmsa peksuga asendati.

Kohilas kinniolles oli Lillvälja ühes teistega nõupidanud, et kui 100 hoopi ehk rohkem peksu määratakse, siis nad paluvad end mahalasta. See nõu jäi teostamata, sest meestele ei öeldud peksu suhtes midagi. Viidi ainult peksuplatsile ja seal anti niipalju kui arvati.

Lillvälja oli peksu ajal karjunud, selle lämbutamiseks topiti talle ta enese müts suhu. Peks oli hirmus. Kogu keha lõhuti puruks ja oli hiljem hirmsasti paistes ja tursunud.

Peale peksu saadeti Lillvälja Tallinna kinni, kuid kuna tal mingit süüdi ei leitud, vabastati ta juba enne kohut.

Ravila valla rahvas käis ka alguses Kose Uuemõisas „Roobo“ seltsimajas peetavail koosolekuil. Detsembri kuu keskpaigas tuli salkkond mässajaid, enamikus linnast ja murdsid piiritusevabrikusse sisse. Vabrikus oli 20 aami piiritust, peale selle veel hulk piiritust reservuaaris. See kõik lasti põrandale. Poole sääreni piirituse sees sumades, lõhuti ka vabriku sisseseade. Ühelegi piiritust juua ei lubatud.

Peale piiritusevabriku lõhkumist käsutati ümbruskond Palvere koolimajasse, mis vallamajaga ühes majas, nõupidamisele kokku. Sekretär Reintal pani ette mõisa ülevõtta. Selle ettepanekuga oli rahvas nõus ja valitigi vastav komisjon, kes pidi mõisa ülevõtma. Ühtlasi otsustati otsekohe mõis lõhkuda. Osa oli küll lõhkumise vastu, kuid kuna enamik seda pooldas, siis ei olnud neil midagi parata.

Peale koosolekut purustati kõigepealt vallamajas olev keisri pilt ja siis sammuti üheskoos mõisa. Mõisas peksti aknad ja mööblid puruks, murti kapid lahti, võeti sealt muist kraami ja hävitati. Üks osa mehi oli ülesotsinud mõisniku veinikeldri. Kelder oli küll juba oktoobri kuul mõisniku poolt lastud kinnimüürida, kuid see asjaolu ei seganud mehi. Müür lõhuti ja tungiti keldrisse, kust veinid välja tassiti. Algas jooming. Kui mehed juba tublisti joobnuks jäid mindi valitseja juure ja käsutati hobused ette rakendada. Mehed tahtsid Ojasuu mõisa sõita. Olles tükk maad sõitnud, nägid mehed eemalt ühe põleva mõisa tulekuma. Tulekuma viis mehed mõttele ka Ravila mõisa põlemapanna. Pöörati teelt tagasi ja tuldi uuesti mõisa, Tassiti purukspekstud mööbel ja kraam, mis kätte saadi kokku ja süüdati põlema. Varsti põlesid kogu majad. Olles

põletamise tööga valmis, istuti uuesti sõidukitesse ja sõideti Ojasuu mõisa.

Järgmisel päeval tuli kogu ümbruskond kokku mõisa viljaaita tühjendamaks. Mõisateenijad takistasid selle teostamist, seletades meestele, et nemad jäävad siis nälga. See seletus mõjus ja ait jääti tühjendamata.

Peale mõisapõletamise valitses ärev meeleolu. Oodati, mis nüüd edasi sünnib. Ärevus oli nii suur, et keegi enam töö peale ei mõtelnudgi. Hädavaevalt hoolitseti veel loomade eest.

Mõni päev enne jõuluid saabusid draguunid. Aktiivsemad tegelased ja mõisalõhkumisest osavõtjad põgenesid.

Umbes samal ajal, draguunidega tuli ka, mõisast rahu- tuste ajal põgenenud, ülemvalitseja Herman von Harpe (elab praegu Tallinnas) mõisa tagasi. Harpe ja Väätša paruni eestvõttel hakati mehi kinnivõtma. Lõpuks aeti vald mõisa kokku ja hakati kinnivõetuid peksma.

Peksta said: Jaan Käit, Gustav Lorensen, Jaan Suursild, Aleksander Valter ja Mihkel Kutsar. Kaks viimast olid sepad ja olid mõisalõhkumise ajal ühe kasti lahti murdnud.

Hiljem istus Lorensen vangis ja Valter ning Kutsar kuulutati linnupriiks ja saadeti asumisele.

Kinnivõetutest Hans Järs viidi Kose Uuemõisa ja lasti seal 27. detsembril maha.

Tõnu Sleng, kes oli käsutanud rahva Palvere koolimajas kokku, lasti 4. jaan. 1906 a. Ravila vallamaja juures maha. Enne mahalaskmist kaevati talle haud valmis, kuhu ta maeti.

Palivere koolimaja, kus koosolekut peeti, põletati, kui mässupesa, karistussalga poolt.

Peeter Tarbet, kes oli Harpe isiklik vaenlane, otsiti hoolega taga, kuid ta pääses põgenema, varjates ennast soodes ja metsades. Põgenemisel külmetas end rängasti ja hiljem suri selle tagajärjel.

Triigi vallas oli koosolekute pidamise kohaks Äksi koolimaja. Kõnelejateks ja rahvaliidumise juhtideks olid: kooliõp. Johannes Ernesaks, Johannes Lepp ja Tõnu Lillevälja.

Enne jõulu asuti ka siin mõisade lõhkumisele. Triigi, Harmi ja Ojasuu mõisades ning Ojasuu viinavabrikus lõhuti mööbel ja sisseseade, kuna Abja viinavabrik ja Paunküla mõis hoopis põletati.

Lõhkumise ajaks aeti kõik mehed mõisalõhkumisest osavõtma. Mittetulejaid ähvardati otsekohe tappa.

Rahvas valgus küll mõisa, kuid kõik tegelikult mõisa-lõhkumisest osa ei võtnud.

28. detsembril tuli karistussalk Ojasuhu, ühes oma juhi Besobrasoviga. Öösel sõideti valda mööda ringi ja võeti inimesi kinni. Teisel päeval aeti kogu vald Ojasuu mõisa kokku. Oli rahvas koos, toodi vangivõetuist Tõnu Lillevälja ja Jüri Lillepõld välja, asetati mõisa keldri seina juurde ning kogupauguga lõpetati nende kahe õigluse ja rahvahuvide eest võitleva mehe elu.

Mahalaskmise järele said peksta Harmi mõisa sepp Valdmann ja Juhan Kahver, kelledest jäid ainult verised lihatombud järele.

Peale nende sai vähe kergema peksu osaliseks Nigulas Lillepõld. Lillepõldu vihkas Ojasuu mõisnik von Hüppius ju varemast ajast. Tüli oli tulnud neil sellest, et kord mõisnik ostis Nigulas Lillepõllult, kes mölder oli, kaeru, kuid maksmise juures salgas 20 naela maha. Lillepõld muidugi ei olnud sellega rahul ja ei võtnud vähemat summat vastu. Hiljem saatis ta mõisnikule saksa ja venekeeles kirju, missugustes palus mõisnikku võlga tasuda. Kirjade valmis-tajaks oli Äksi kooliõpetaja. Sarnane kirjadega pilkamine vihastas mõisnikku. Ta tasus hiljem küll Lillepõllule kaerte hinna, kuid viha jäi südames hõõguma ja otsis silmapilku, mil tasuda.

Samuti sai peksta ka Jüri Nurk.

Tõnu Eldermannile oli ka määratud tubli keretäis, kuid teda päästis selleaegne Triigi valla talitaja Lehtmets. Lehtmets oli von Kotzebuega, kes ka siin üks peksjate juht oli, hea tuttav ja tema palve aitas.

Hiljem peale peksu tahtis Ojasuu mõisnik von Hüppius ka Nigulas Lillepõldu mahalasta. Nähtavasti ei rahuldanud teda see veel küllalt, et võis lasta oma vihameest purukspeksta. Lillepõld sai sellest varakult teada ja põgenes. Nii pääsis ta oma venna Jüri kurva saatuse osaliseks saamisest.

Peale Nigulas Lillepõldi taheti veel mahalasta kooliõpetaja Johannes Ernesaksa ja Johannes Leppa. Mõlemad olid rahva huvide eest aktiivsed väljaastujad. Nad suutsid end siiski põgenemisega päästa.

Peale nende olid põgenenud veel Tõnu Eldermann, Theodor ja Johannes Männikud ning Johannes ja Mart Kärnerid. Neid otsiti küll hoolega, kuid tagajärjetult.

Osa põgenust oli väljamaalt peidupaika otsinud, kuna teine osa kodumaal metsades ja soodes omale varjupaika otsis, põgenedes ühest kohast teise nagu tagaetavad loomad, olles sunnitud iga silmapilk oma elu eest värisema.

Hageri kihelkonna sündmused.

Kohila vald oli Hageri kihelkonnas 1905 a liikumise keskkohaks. Tol ajal kuulus Kohila valla alla ka praegune Hageri vald.

Vallavanemaks oli tol ajal J. Pipenberg, ja sekretäriks Jaan Jüri pg Reintal. Mõlemad olid ärksad mehed ja püüdsid rahva kasude eest valvel olla.

Lehitsedes tollaegseid Kohila vallavolikogu protokolle, võib neist pahameele tundemärke leida mõisnikkude surve vastu. Olgu siin toodud üksikud näited:

Vallavolikogu koosolekul 4. aug. 1905 a. juhtis vallavanema abi Rein Starkopf volikogu tähelepanu hiljuti ajalehtedes ilmunud Baltimaa mõisnikkudekogude maaomavalitsuse uuendamise eelplaanile. Leiti, et meie kubermangus seni ajani koguni puuduline maaomavalitsus maksmas on ja sellepärast hädasti uuendamist vajab, kuid mõisnikkude poolt väljatöötatud maaomavalitsuse eelplaan ei täida ajanõudeid ja ei ole maamaksu kõige suurema osa maksjate talurahva kasusid küllaldaselt tähelepanud, nõnda, et uuendatud maaomavalitsus ikka puuduline oleks. Volikogu nõudmisel loeti maaomavalitsuse uuendamise plaan ajalehest volikogule ette.

Volikogu leidis, et mõisnikkude poolt väljatöötatud eelplaan sugugi talurahva kohane ei ole, nagu see ka teisiti olla ei võigi, kui ainult üksik seisus seaduse väljatöötab. Et aga maaomavalitsus terve maa tarvidusi täidaks, siis oleks tarvilik, et seaduse eelplaani väljatöötamisest ka terve maa elanikud osavõtaksid.

Neil põhjustel volikogu otsustas ektsellentsi eestimaa kubernerit paluda, et ta omalt poolt sammusid astuks, et igast Eestimaa vallast kaks meest maaomavalitsuse uuendamise eelplaani arutamiseks ja väljatöötamiseks võiksid varsti kokkutulla.

Sama volikogu oma koosolekul 3. okt. 1905 a. otsustas, Eestimaa Maapäeva poolt 1905 a. väljaantud teedetegemise ja sildadehitamise reeglite kohta, Kohila valla poolt edasikaebust sisemiste asjade ministeeriumi sisseanda, kuna see määrus ülekohtuselt pani kõik kohustused talupoegade kanda. Kaebuse sisseandjaks volitati vannutatud adv. abi Jaan Teemant,

Need on üksikud näited sellest, kui ülekohtuselt olid tollaegsed seadused eestlastele, olles koostatud ainult mõisnikkude huvides.

3 okt. koosoleku protokoll on ka viimane protokoll Kohila vallavolikogu 1905 a. protokollide raamatus. Järgnevad koosolekud olid, kas rahvakoosolekud ehk jälle niivõrd käremeelsed, et enam protokollida ei juletud.

Samal ajal käisid ka Kohila Angerja Greeka Kat. (vene) usu koguduse preestri Karp Oberpali juures Jaan Parum ja Juhan Vanaveski. Peeti salajasi koosolekuid. Need leidsid aset ikka öösel. Aknad kaeti paksu eesriietega, et midagi väljast näha ei oleks ja siis koostati palvekirju, milles seletati kui ülekohtuselt mõisnikud rahvast rõhuvad. Need palvekirjad saadeti Kiievi metropoliidile palvega, et see need keisri ette kannaks.

1905 a. sügisel peeti Kohila vallamajas järjest suuri rahvakoosolekuid, kus nõudmisi ülesseati eestlaste olukorra parandamiseks ja mõisnikkude ülekohtuste tegude ohjeldamiseks. Rahva meeleolu muutus kordkorralt ärevamaks.

Esimene mõisapõletamise katse sündis juba oktoobri alul. Nimelt leiti Salutaguse mõisast ühe trepi alt korb, mis oli täidetud süütematerjaliga ja põlema süüdatud. Süütamise katses süüdistas mõisnik, Ernst von Ramm, Johannes Treublat'i ja Jakob Jaurust. Viimane oli varem Salutaguse mõisas kubjaks olnud ja sealt lahkudes käis Ernst von Rammiga palga pärast kohut. Ramm laskis mehed arreteerida ja vangla paigutada, kus nad eeluurimise all viibisid kuni 10. märtsini 1906 a. ja siis õigeks mõisteti. Ka tunnistas hiljem õige süütaja oma süü üles, kelleks osutus Hans Bringmann.

Tõelise mässu alguseks Kohilas oli 11. dets. 1905 a., mil Kohilasse tulid mõned linnamehed, kogu valla kokkukäsuks ja rahvakoosolekuid pidasid.

Pimedas tuli uus salk linnamehi Kohilasse. Rahvas käsutati vallamaja saalist õuele. Vallamaja trepil pidas üks linnameestest rahvale sütitava kõne, lõpetades sõnadega: „Oleme kõik seltsimehed! Maha mõisnikud! Tuli viinavabrikutele ja mõisadele otsa!”

Peale kõnet otsustati kõigepealt mõisades viibivad mõisnikud kinnivõtta. Otsuse teostamiseks jagunes rahvas mitmesse ossa. Üks osa läks Kohila ja teine osa Salutaguse mõisa mõisnikke kinnivõtma. Kolmas osa läks Kohila jaama, kus oli kaks vagunit Tohisoo mõisa piiristuse saatmist ootamas.

Piirituse vagunid lükati teelt põllule ja pisteti neile tuli külge. Vägevad leegid kuulutavad rahvale, et on alanud rõhujate varanduse hävitamine.

Olid piirituse vagunid põlema süüdatud, mindi Kohila mõisa läinud salgale järele.

Kohila mõisas taheti mõisniku Karl von Lüderit ja valitsejat Alfred Lekbandi kinnivõtta. Põgenemise võimaluste hävitamiseks jagunes salk kahte ossa. Üks osa tungis mõisniku majasse ja teine osa valitseja Lekbandi majasse.

Uksi vabalt ei avatud. Need purustati ja tungiti sisse, kuid Lekbandi tabada ei saadud. Enne kui tema toani jõuti, põgenes ta aknast välja ja läks aidamees Madis Pranki juurde, seal riietus naiste riietesse ja puges mõisa kanalauta. Kanalaudas varjas end mässajate laialivalgumiseni. Hiilis siis sealt välja ja põgenes öösel, naisterahvana riietununa, Kiisa jaama, kust Tallinna sõitis.

Mõisnik Karl von Lüder saadi kätte ja võeti kinni ning viidi vallamaja vangikambrisse. Tema abikaasa Elsa von Lüder oli põgenenud mõisale kuuluva puupapi vabriku taha, jõekääru vahel asuvale heinamaale, ühes lastega, kus kuni hommikuni viibisid.

Salutaguse mõisa minev mässajate salk jõudis parajasti sinna, kui mõisnik Ernst von Ramm tahtis ühes abikaasaga mõisast Tallinna põgeneda. Teda kutsuti tõllast välja ja nõuti kaasatulemist. Ramm lubaski kaasa tulla, kuid palus oma abikaasale mitte halba teha, sest see olla raskejalgne. Mehed lubasid ka seda, Ernst von Rammi aga saatsid meestega vallamajasse, kuna teine osa mõisa härrastemajasse läks. Härrastemajas tulid meestele mõisateenijad vastu, pakkusid neile süüa ja töid veini juua ning palusid mõisa mitte lõhkuda.

Mehed võtsid kõik, mis neile pakuti, häämeelega vastu, sõid ja jõid ning lõpuks purustasid ikka mõisa mööbli ja peksid aknad puruks, hoolimata teenijate meelitamistest ja palvetest.

Peale purustamist lasksid mehed mõisa tallipoisil hobused ette rakendada ja sõitsid Pahkla mõisa, et sealset mõisnikku, parun Roman Taubet kinnivõtta. See kavatsus jäi teostamata, sest parun Taube oli varem põgenenud Tallinna.

Pahklasse jõudes löödi härrastemajal ukсед maha ja tungiti sisse. Kuna parunit enam ei leitud, siis asuti otse-

kohe mõisa mööbli ja kraami purustamisele. Kui kõik, mis kätte juhtus, oli purustatud, tungiti piiritusevabrikusse. Purustati piirituse reservuaar ja kõik aamid, mis piiritusega täidetud. Piiritus voolas ojana keldri põrandale, mõnigi mees oleks meeleldi tahtnud ka juua, kuid joomine oli juhtide poolt keelatud — surmanuhtlusega ähvardatud. Keelu täitmise järele valvati hoolikalt. Kardeti, et kui inimesed joovad end täis, siis võib suuri halbtusi sündida.

Lõhkumisega jõutud lõpule, sõideti Kohila vallamajasse tagasi.

Vallamajas vangina viibivatel mõisnikkudel von Rammil ja von Lüderil tuli õige palju mõnitusi ja teravaid pilkesõnu kuulata. Eriti pilgati just Kohila mõisnikku Karl von Lüderit, kes talurahva ja mõisameeste vastu väga julm oli. Lüderil oli kombeks alati jahipüssiga ringihulkuda. Juhtus keegi teda pahandama, haaras ta otsekohe püssi ja kärkis: „Kuradi raip, müts maha! Teen sulle üks hall pouk!“

Nüüd hirvitasid teda ümbruskonna inimesed, ajasid püssi otsa ukse vahelt vangit tuppa ja kärkisid: „Kuradi raip müts maha! Teen sulle üks hall pouk!“

Nägu vihast sinine, kõndis von Lüder toas edasi tagasi, sõnagi lausumata.

Olles vangid mõne päeva viibinud vallamajas, tahtsid mässajad neid edasiküütida. Voorimeheks võeti selleaegne vallakohtu esimees, Mart Ladoga. See andis von Lüderile oma suure kasuka selga ja kindad kätte. Ostis talle veel enne ärasõitu 4 kop. eest saia. Keegi tõi ka ühe heeringa ja von Lüder hakkas kohe heeringal nahka mahakiskuma. See ei meeldinud juuresolevatele meestele ja nad sundisid von Lüderit heeringat nahaga sööma, öeldes: „Nüüd pead heeringa sööma kõige nahaga, nagu matsid alati on sünnud“.

Suurem hulk mässajaid oli vallamaja juurest varem lahkunud. Neile saadetigi nüüd mõisnikud Lüder ja Ramm järele.

Mässajad olid vahepeal lõhkunud Rabivere mõisa, sealt Sutlemasse ning Sutlemast Parkhofi mõisa. Parkhofi mõisast võeti ka mõisnik Viktor von Kotzebue kinni.

(Sama Kotzebue, kes oli natukene napakas ja keda rahvas kutsus „Muna Toomaks“, oli hiljem Besobrasovi karistussalga juures sõjakohtu prokuröriks.) Tema nõudel toimiti karistussalga poolt hulk veretöösi.

Kotzebue asetati püssimeeste vahele mässajate salga ette, anti punane lipp kätte, mida ta kõrgel pidi hoidma. Suure triumfiga, mõisnik lipuga ees, mindi Hageri kiriku juurde. Salk oli mitmesajapealine, osa olid regedega, osa vankritega, sest ei olnud õieti ree- ega vankritee. Igalt poolt, kust salk läbi läks, tuli ikka uusi inimesi kaasa.

Hageris ei peatatud kaua. Hävitava lainena mindi Adila mõisa. Siin peksti aknad puruks, lõhuti mõisa mööbel pihuks ja puruks, purustati viinavabriku sisse- seade nagu eelmistes mõisades.

Nagu varem juba tähendatud, ei lubatud kusagil piiritusevabrikute lõhkumisel piiritust juua. Kuna salga keskel ka suuri viinatarvitajaid leidus, siis oli neile hirmsaks piinaks näha märjukest põrandale voolamas, kuid maitseda ei tohi. Püüti siis keelatud vilja kavalusega saada, Visati kindad põrandale piirituse sisse, lasti nad piiritust täis imbuda ning siis imeti neid tühjaks.

Peale Adila mõisa ja viinavabriku purustamist pöörati jälle Hageri tagasi. Teel tuli teade — mõisnikud tulevad vastu. Paljud ei läbenend enam kuulata, missugused mõisnikud või kuidas nad tulevad, vaid kuuldes ainult mõisnikkude tulekut, põgenesid teeäärsesse metsa.

Vastutulijad mõisnikud olid Kohilast vangidena toodud von Lüder ja von Ramm. Põgenejad nähes, et ainult vangidega on tegemist, tulid jälle tagasi.

Kui vangid mässajate juurde jõudsid, pani mässajate hulgas olev Tikamäe peremees, August Matiesen von Lüderile püssi vastu rinda ja kärkis: „Kas päästan! Kas päästan!“

Lüder muutus näost tuhakarva, kuid ei lausunud sõnagi. Maha teda siiski ei lastud, vaid võeti ühes Rammiga mässajate vahele ja mindi Hagerisse.

Hageris ootas mehi juba teade, et madrused on tulnud Kohilasse ja nende juhiks on Tohisoo mõisnik Georg Vrangel.

Kuna mässajate salga suurus ulatus juba umbes 7—800 mehe peale, siis teade madruste ilmumisest neid ei kohutanud. Ainult üksikud tundsid hirmu, kuna suurem hulk oli valmis madrustega võitlusesse astuma.

Mässajate käes vangisviibiv, Ernst von Ramm taitis iga hinna eest kokkupõrget mässajate ja madruste vahel ärahoida. Ta saatis ühe mehega Kohilasse, madruste juhile, naabermõisnikule Vrangelile, kirja ja palus

madrused Kohilast ära viia. Tema nõudmine täideti ka ja madrused lahkusid otsekohe.

Mässajad jõudsid ühes vangidega alles õhtuks Kohilasse, kus osa mässajaid puhkama läks. Vangisolevad mõisnikud viidi Lümmadu külla ja pandi Uustalu sahvrisse kinni. Seal narriti neid jälle õige ohtralt ja Johan Ambos peksis püssilaega von Kotzebued õige tugevasti.

Hiljem veeti veel vangistatud mõisnikke külast külla, kuni nad viimaks Riisipere jaama juures põgenema pääsesid, ajal, mil vahid magasid.

Need mässajad, kes peale mõisnikkude Lümmadusse saatmist olid Kohilasse jäänud, komandeeriti juhtide poolt uuesti mõisadesse. Mindi tagasi Sutlema mõisa, kus juba hommiku lõhuti. Nüüd vaadati veel, mis lõhkuda andis, see lõhuti. Sealt mindi edasi Maidla mõisa, kus üks mässajate salk juba ees oli. Uhiselt purustati viinavabriku ja mõisa sisseseade ja liiguti edasi Äesma, Ruila ja Laitse mõisadesse.

Vahepeal oli umbes 50–60 meest Kohilasse tagasi tulnud. Need käsutasid kõiki, keda kätte said, endaga kaasa, läksid Kohila mõisa ning purustasid mõisa sisseseade.

Järgneval õhtul pääle mõisa purustamist, pisteti mõis põlema. Põletajateks olid aidamees Madis Prank (hiljem esines teiste peale kaebajana), Hans Varbola ja keegi Kutseri nimeline isik.

Samal õhtul mindi ka Tohisoo mõisa. Seal hakkasid aidamees Tõnis Johanson hüüdnimega „Põllu Tõnu“ ja viinapõletaja mässajaid tulistama. Mässajad omalt poolt avasid vastutule mõisa pihta. Nii kestis vastastikune tulistamine umbes pool tundi. Kuna pime oli, ei nähtud sihtida ja kuulid kedagi ei tabanud. Lõpuks jäi võit mässajatele ja nad tungisid mõisa, purustasid mis purustada andis ning lõpuks pisteti mõisale tuli otsa.

Samal ajal pandi ka Salutaguse mõis põlema. Seal oli mässajatele vastuhakanud mõisa aednik Jüri Pärn, kes lasti mässajate poolt maha.

Nii leegitses mitmes mõisas korraga tuli. Aastakümneid piinatud ja rõhutud eestlastes olid kättemaksu kired võidulepääsenud. Tunti rõõmu, nähes hävinemas oma piinajate ja orjastajate varandust.

Vanemad inimesed ja tagasihoidlikumad, kes koju olid jäänud, vahtisid hirmuga lõkendavaid mõisu. Mis

järgneb sellele kõigele, see küsimus tegi neid rahutuks, pani värisema tuleviku ees.

Põletamata jäi, Tohisoolt mõni kilomeeter eemal asuv, kindral Helfreile kuuluv Lohu mõis. Seal varem lõhuti küll sisseseade ja mõisamees Jaan Jõgiberg lõhkumise juures riietas end kindral Helfreile kuuluvasse paraadvormi ning ratsutas kindralina mässajate salga ees mõisast mõisa, kuni Viljandimaale, Kabala mõisa, kus mõisnikud mässajatele vastuhakkasid ning Jõgibergi mahalasid.

Lohu mõis oleks ka teistega ühel ajal põletatud, kuid tema kaitseks astus samme selleaegne Kohila abitalitaja, Lohu kogukonnast, Rein Starkopf, organiseerides mõisatöölolistest valve, kelle palvel jäeti mõis põletamata. Starkopf kartis, et kui mõis saab põletatud, siis kindral Helfrei esimesena temale kallale tuleb, sest ta käis juba varem Helfreiga kohut.

Peale mõisa põletamise- ja lõhkumisetormi järgnes mõnepäevaline vaikus. Suur vaimustusehoog vaibus ja arutleti, mis nüüd edasi saab. Juba liikusid kuuldused karistussalkade tegevusest. See röövis viimase julguse. Käidi ühe poolt teise poole arutamas ja nõupidamas. Kellegil ei olnud enam lusti töötamiseks. See oli ka vaikus enne kohutavat äikesetormi. Ähvardav äike ligines karistussalkade näol. Jõulueelsel kesknädalal pidi olema Hageri kiriku juures mässajate kogumine. Enne teisi olid tulnud Rabivere mehed. Nad olid kuulda saanud, et Sutlema parun Nikolai Stackelberg varjab end jaoskonna arsti Kinaste juures. Minki sinna ja leitigi parun arsti laste voodist, voodi koti alt peidust. Ta kisti sealt välja ning viidi välja platsile. Väljas anti talle hoope ja pilgati.

Parajasti kui mehed paruni pilkamisega ametis olid, tulid Riisipere poolt draguunid. Mehed, nähes draguunisi lignemas, jätsid paruni ja hakkasid põgenema. Draguunid kihutasid hobustel järele. Mehed nähes, et pääsemist ei ole, hakkasid draguunisi tulistama. Paar draguuni sai kergelt haavata. See kallas uut õli tulle. Hirmsa vihaga tormasid draguunid põgenejate kallale ja raiusid mõõkadega surnuks Hans Piikmanni, Hans Mildebergi, Hans Rinnebergi ja Mart Uniküllli. (Ühe surnuksraiu tu nimi teadmata)

Hiljem draguunid sõitsid kõstri õuest läbi, üteldes sellele: „Nemad hakkavad meie peale laskma, nagu

oleks meie neile midagi kurja teinud. Tegime neist nüüd varestele hakkliha."

Hageri kiriku juures asetleidnud kurbmängule, järgneval päeval tuli salk kasakaid Tallinnast Kohilasse. Kohilas peeti parajasti vallavolikogu koosolekut. Nähes kasakaid tulemas, valdas volikogu liikmeid hirm. Volikogu liige Jüri Avier ruttas vallamajast välja ja tahtis läbi metsa koju minna. Kasakad nägid teda, kihutasid järele ja raiusid hallpäise vanakese, Jüri Avier oli 60 a. vana, mõõkadega surnuks.

Avier ei olnud ühelgi koosolekul käinud, ja ei olnud üldse mässajate tegevusest osavõtnud. Ta langes oma ülisuure hirmu ohvrina. Teistel, kes vallamajasse jäid, ei olnud häda midagi.

Vallamaja juurest kihutasid kasakad Kohila mõisa. Kohila mõisa oli hommikul aidamees Madis Prank käsutanud kõik mõisatöölised, kolmepäeva-, päeva-, ja metsatöölised, et kaaluda kuidas töölised palka kättesaavad, sest mõisnik oli ära ja olid kuuldused liikumas, et mässajad ka viljaaita kavatsevad tühjendada. Koosolekul soovitas Prank mõisameestest valve aida juurde väljapanna. Mehed olid sellega nõus. Ent kõigile koosolejatele paistis, et Prank millegipärast püüdis koosolekut pikendada, et tal oli mõisniku ja valitsejaga, kes Tallinnas redus olid, kokkuräägitud, kus taheti meestele kasakad pealesaata.

Lõpuks tegi Prank koosolekule vaheaja, öeldes, et läheb lõunatama. Ka mehed valgusid koosoleku ruumist laiali, minnes mõisa all asuvatesse keldritesse, mis veel terved olid, kuna mõis pealt oli põlend. Siin kavatseti pesutüdruku korteri ahi küdema panna, et aida valvajatel öösel oleks võimalik soendamas käia. Äkitselt kõlas hüüe: „Kasakad tulevad!“ See oli nagu välg selgest taevast. Hakati põgenema. Igaüks katsus ennast kasakatest eemalehoida. Osa otsis keldritest peidupaika, osa moonakate toast ja loomalaudast. Kolmepäeva mees Jaan Jussi jäi oma hobuse juurde aida ukse ette. Ta ei saanud enam kuhugi põgeneda. Kasakad kihutasid tema juure ja küsisid temalt midagi venekeeles. Jussi ei osanud venekeelt, suure hirmuga karjus kasakatele vastu: „Trastu lebuški! Trastu lebuški!“ (Tere leiba! Tere leiba!)

Jussi jäät kasakate poolt rahule ja hakati teisi, keda nähti, mahalaskma.

Mõisa ukse ees seisis Eduard Tunis ja Jaan Pootsmann, need lasti otsekohe sinnasamasse maha. Mahalaskmise eel karjus Ed. Tunis südantlõhestava häälega: „Ärge laske, ärge laske, ma ei ole midagi kurja teinud!“ Sellest ei hoolitud.

Mart Vartberg, kutsari tallipoiss, kes parajasti omas toas, omale süüa valmistas, ruttas paukusid kuuldes õuele vaatama, mis seal lahti on. Vaevalt sai ta välja astuda, kui kõlasid uued paugud, seekord juba tema peale sihituna. Kahest kuulist läbistatuna jäi Vartberg oma toa uksele lamama.

Peale eelmainitute tahtsid mõisast koju põgeneda Jüri Rikmann ja Hans Sõtke. Nad raiuti kasakate poolt mõõkadega surnuks.

August Allanile, kes tahtis ka koju põgeneda, kihutasid kasakad järele. Allan nähes, et pääsemist ei ole, haaras kaasasoleva jahipüssi ja laskis kasakate pihta. Laeng tungis ühel kasakal mütsist läbi, ilma kasakale kahjutegemata. Ka Allan raiuti mõõkadega surnuks.

Nüüd olid kõik, kes mõisa õuel liikusid, tapetud. Hakati ruumides mehi otsima. Üks osa kasakaist läks mõisa teomehe Jaan Esopi tuppa ja peksid seal Esopit koledal kombel.

Moonatoast saadi kätte August Rõõmus ja viidi vabriku lukusepa August Annoki toa juurde ning kästi minna vaatama, kas Annok on toas. Rõõmus ei tahtnud minna. Üks kasakatest lõi nuudiga talle pähe. Rõõmus nähes, et asi halvaks võib muutuda, täitis siis kasakate käsu, kuid Annokit ta toast ei leidnud.

Teine osa kasakaist tahtis tungida mõisa alla keldrisse, kus enamik mehi varjul oli. Seda nägi mõisniku kutsar (nimi teadmata). Ta ruttas kasakate juure õeldes: „Ärge minge sinna. Seal ei ole kedagi. Kõik kohad on ainult tuld täis.“

Kasakad kuulasid ka tema hoiatust. Nii jäid keldrisse põgenenud mehed puutumata.

Kogu seda õudset pilti jälgis oma toa ukse pealt mõisavalitseja Alfred Lekband, kes kasakatega ühes mõisa tagasi oli tulnud. Lekband naeris ja hirvitas ning õhutas kasakaid, öeldes: „Andke aga neile kuraditele tuld!“

Õhtu eel sõitsid kasakad Sutlema mõisa, mis kuulus selleaegsele rüütelkonna sekretärile von Stackelbergile. See viibis ise Tallinnas. Kuuldasaades, et kasakad tema mõisa tulnud, helistas ta otsekohe oma mõisa ülemvalitsejale, Voore mõisnikule, von zur Mühlenile, tehes korralduse, et tema maapeal ei tohi kedagi peksta ja kihutagu kasakad viibimata mõisast minema. Von zur Mühlen tuli selle korralduse peale otsekohe Sutlemasse ja ajas kasakad minema, vaatamata sellele, et oli kesköö aeg. Ka Rabivere mõisnik von der Decken ei lasknud oma mõisas kedagi peksta.

Jõulu 1. pühal tulid Kohilasse Mustamere laevastiku madrused, kes laevadel olid mässu tõstnud, selle eest surmamõistetud ja siis Eestisse saadetud mässu vaigistama. Neile oli lubadus antud, et kui nad Eestis edukalt mässu vaigistavad, siis nende eneste surmaotsus muudetakse ja neile andeks antakse. Nende madruste hulgas oli kolm lätlast, kes rääkisid seda rahvale, seletades, et neil ei ole midagi parata, nad peavad käsku täitma, kuigi see neile vastik on.

Madrused hakkasid mõisnikkude poolt ülesantud mehi kinnivõtma. Energilisteks inimeste pääle kaebajateks osutusid Kohila mõisa pesutüdruk Marie Maripuu (abielus Lüvak), kes hiljem von Lüderiga, viimase armukesena, põgenes Saksamaale ja sealt hiljem jälle tagasi tuli. (Praegu elab Kohila vabrikus).

Tohisoo mõisateenijatest olid inimeste ülesandjateks Marie Luuk ja Miina Velkmann. Nende näpunäidete järele võeti kinni ja said madruste käest peksta: Alfred Neifeldt, Eduard Moor, Hans Nimmerfeldt ja tema poeg Jaan Nimmerfeldt.

Samal 1. Jõulup. võeti peale peksasaanute veel suur hulk teisi mehi kinni. Nimelt tulid madrused hommikul kella 8–9 ajal vabriku ja mõisatöölise majade juure. Iga akna juurde asetati madrus, püss laskevalmilt käes. Osa madruseid käis siis korterites mehi arreterimas. Arreteriti August Annuk, vabriku sekretär Ofrist (arreteriti vallasekretär Reintaliga vahetades, kui eksitus selgus, sai ta lahti), Jakob Peterson (lasti ka õhtul lahti), August Poltrak ja mõisasepp (nimi teadmata). August Annuki naine aeti kohe peale mehe kinnivõtmist korterist välja.

Kui ülevalnimetatud mehed kinni olid, sõitsid madrused Hagerisse, Adila kooliõp. Hans Ehrlichi tabama.

Ehrlich oli ka tol ajal Hageri kirikus orelimängijaks. Märgi kõigepealt kirikusse, kus arvati teda olema, sealt teda ei leitud, siis sõideti Adila poole. Parajasti Ehrlich oli kirikusse tulemas, et praost Thomsoni asemel, kes ise linna oli sõitnud, jumalateenistust pidama. Teel võeti ta kinni ja viidi Kohilasse. Huvitav on asjaolu, et madrused Ehrlichi tundsid. Arvatakse, et mõni sarnane mees, kes Ehrlichi tundis, oli ka rietatud madrusena.

Hans Ehrlich oli Hageri rahva keskel väga suures lugupidamises ja teda hoiatati ning sunniti karistussalkade tuleku eel põgenema. Ta ei põgenenud, ütles vaid: „Ma ei ole midagi kurja teinud, sellepärast ei ole mul põhjust põgeneda“.

Samal 1. püha õhtul lasti moonakatel mõisa taha haud kaevata ja viidi Hans Ehrlich, August Annuk ja tema naisevend August Poltrak vastkaevatud haua kaldale. Kõlas kogupauk ja mehed langesid korisedes hauda. Kohe aeti muld peale.

Järgmisel hommikul toodi Annuki naisele, karistus-salga juhtide poolt, tema mehe ja venna sukad ning hõbeuur, üteldes: „Siin on su mehe ja venna varandus. Nüüd aga kao ka ise silmapilk siit mõisast“.

Ka kinnivõetud August Jänes pidi mahalastama. Enne mahalaskmisele viimist tõi üks madrus naisele teate, et mees varsti lastakse maha. Naine ruttas salga juhi, Mõisamaa mõisniku von Lüderi, (Kohila mõisniku von Lüderi vend), juure, laskis selle ette põlvili ja palus oma mehele armu, pisarsilmil tõendades oma mehe süütust. August Jänest süüdistati Kohila vallamajast keisri pildi mahavõtmises. Jänes oli aga sel päeval hoopis Hageri kirikus armulaual olnud, ega olnud vallamajas käinud. Naisele anti von Lüderi poolt korraldus kindlaks teha, kes olid siis vallamajas keisri pildi mahavõtjad ja selleks vastavad tunnistajad muretseda. Naine sai tunnistajateks Eduard Moori ja Jaan Barumi, kes teadsid tõendada, et pildi mahavõtjaks oli kooliõp. Ernesaks, kes karistussalkade tulekul põgenenud. Nende tunnistuse päale lasti August Jänes vabaks. Viimasel silmapilgul oli talle päästmine saabunud, sest mõni hetk hiljem ei oleks teda enam olnud.

Tema päästjad Jaan Barum ja Eduard Moor võeti omakorda kinni. Öeldi: „Kui teie seda teate tunnistada, kes keisri pildi maha võttis, eks teie ise siis olite ka

ikka seal tegelasteks". Hiljem toodi veel Kohilasse August Matiesen, kes von Lüderit, viimase kinnioleku ajal ähvardas mahalasta. Teda lasti mõisakarjasel Mats Leinbergil hobusega Tohisoo külla viivale teele tuua, seoti telefoni posti külge kinni ja lasti maha ning maeti sinnasaimasse ilma kirstuta.

Mõni päev peale mahalaskmise anti omastele mahalastute laibad välja. Laipade andmine sündis suure saladuskatte all. Haua avamise juures võisid olla ainult mõned ligemad omaksed. Laibad paigutati puusärkidesse ja puusärgid pitseeriti otsekohe karistussalga juhtide poolt kinni. Sellega lõppes Kohila verepulma esimene vaatus.

Vahepeal tahaksime puudutada Hageri kog. õp. praost Thomsoni osa 1905 a. verepulmas. Nimelt on praost Thomsoni kohta tänapäevani rahva keskele arvamine jäänud, et tema näpunäidete järele on Adila kooliõp. Hans Ehrlich mahalastud. Paljud hoiduvad praegu veel sellepärast kirikust eemale. (Praost Thomson on ka praegu Hageris õpetajaks.)

Kuidas lood selles suhtes on, see jääb küll vist igavesti saladuseks, sest praost Thomson ise eitab seda. Ehrlichi abikaasa magab ka juba rahuund musta mulla all.

Praost Thomsoni tegevusest on teada ainult seda, et ta sakslaste poolehoidja oli ja rahvast vabaduse ning õiguste nõudmiste pärast kantslist noomis ja hirvitas. Tema arvates olid sarnased nõudmised patt ja kuradist.

Kui draguunide salga poolt kiriku juures 5—6 inimest surnuks raiuti, siis läks ta neid matma. Enne matusetalituse algust tulid mässajad punaste lippudega kiriku juure ja ütlesid praost Thomsonile: „Sul ei ole siin midagi tegemist. Meie ise matame oma kaasvõitlejad.“ Thomson ei andnud siiski meestele järele vaid ütles: „Need on minu koguduse liikmed ja mina matan neid.“ Ta mattiski vaatamata, et teda ähvardati mahalasta. Tema enda seletuse järele on ta nimetatud matusel end niivõrd rängasti külmetanud, et on pidanud Tallinna haiglasse sõitma.

Vallaametnikud Rein Starkopf ja teised käisid tema juures, et temaga kui koguduse karjasega nõu pidada, kuidas toimida karistussalkade ajal ja kuidas karistussalkadesse suhtuda. Thomson ei annud end nendega üldse kokku ja kui ta Tallinna sõitis, siis olid ka üle-

valnimetatud mehed jaamas, kuid Thomson püüdis neist tähelepanematult möödahiilida.

Vahepeal kui Thomson Tallinnas oli, lasti kooliõp. Hans Ehrlich maha. Ehrlichi naine olla hiljem läinud Thomsoni juure ja öelnud, et Teie olite see, kes minu mehe laskis tappa. Thomson oli naisele annud 5 rubla, kuid naine visanud selle tagasi ja öelnud: „Kas minu mehe hing siis tõesti on 5 rubla eest ostetav.“

Hiljem maailmasõja ajal korraldati suur rongikäik 1905 a. ohvrite hauale. Eriliselt palju pärgi aetas rahvas oma lugupeetud kooliõp. Ehrlichi hauale. Haua juures pidas Ehrlichi abikaasa sütitava kõne ja seal süüdistas ta avalikult suure rahvahulga ees praost Thomsoni oma mehe surmas. Praost Thomson selle kõne peale ei reageerinud. Oli Ehrlichi abikaasal õigus? See jääb saladuseks, mida külmad hauad meie eest varjavad. Hiljem astus küll praost Thomson ühe osa inimeste kaitseks välja. Sellest kuuleme allpool.

Praost Thomsoni süüdi Ehrlichi surmas, aitas rahvasilmis kinnitada asjaolu, et hiljem saksa okupatsiooni ajal, praosti laste näitamisel ja juhatusel saksa soldatid võtsid kinni Kernu valla sekretäri Kiimanni, kui punase.

Peale, madrustest karistussalga poolt toimitud, peksu ja mahalaskmiste valitses Hageris ja Kohilas rahu. Paljud arvasid, et sellega on kõik, ent eksiti. Vaevalt hakkas rahvas toibuma esimeste õudsete sündmuste mõjust, kui veebruari kuu algul tuli Besobrasov oma karistussalga. Ööd ja päevad kihutasid karistussalga mehed ümbruskonnas ringi ja nabisid mehi. Ei küsitud sellest, kas ta oli aktiivne tegelane või mitte. Aitas sellest, kui mõni mõisnik tahtis lasta kedagi karistada, või mõni mõisniku sabarakk kellegi peale näpuga näitas. Kui juba enamik otsitavaist käes oli, anti Hageri, Kose ja osalt ka Juuru kihelkonna inimestele käsk 4. veebruaril 1906 aastal, 16—60 aastateni, kõigil Kohila vallamaja juurde tulla. Enne rahva kokkutulemise päeva muretseti koormate viisi vitsu, põimiti kolm tükki kokku ja keedeti mõisa katlates, et nad hästi vinsked ja vastupidavad oleksid. Vitsadele jääti oksad ja tüükad külge.

4. veebruari varahommikul hakkasid rahvasalgad vallamaja juurde tulema. Punetades tõusis hommikune päike. Kas kuulutas ta rahvale verist päeva? Hiljem kattus päike pilvedega, nagu tundes häbi, vaadates seda

hirmus verist tapatalu, mis aset leidis Kohila vallamaja ees.

Kohila vallamaja ette oli paar suurtükki ülesseatud ja need sihiti rahva peale. Siis toodi vangid mitmetuhande pealise rahvahulga ette. Iga vangi juures seisis püssimees. Rahvameri asetati poolringi, et kõik näeksid, mis sünnib. Siis tuli Besobrasov ja pidas rahvale kõnet, mida üks mõisnikkudest eesti keele tõlkis, muidugi oli tõlge veel rohkem mõisnikkude huvides, kui kõne ise. Peale kõnet käsutati rahvas põlvili ja kästi laulda „Jumal keisrit kaitse sa . . .“ Mitmetuhande pealine rahvahulk langes põlvili, nagu hädakisa tungis laul hirmunud inimeste rinnast. Peale laulu loeti surmaotsused ette. Surmamõistetati Jaan Pender, Jaan Sommer ja Peet Lestorf Kose kihelkonnast ja Juhan Ambos, kes Viktor von Kotzebue't peksis ning Aleksander Ehrmann, kes Kotzebuele vangistamise ajal punase lipu kätte andis. Vene preester Karp Oberpal ja praost Thomson püüdsid surmamõistetuid päästa. Eriti agar oli selles preester Karp Oberpal. Tema oli juba varem mitmeid surmast ja isegi peksust päästnud. Besobrasov astus uuesti rahva ette ja ütles: „Kas on rahva keskel kedagi, kellel nende meeste kaitseks oleks midagi öelda“.

Üldine vaikus rahva keskel. Üks vaatas ühele, teine teisele hirmunult otsa. Keegi ei julgenud midagi öelda. Viimaks astus rahvahulgast välja endine allohvitser Mart Roller ja ütles: „Johan Ambos on meie vallavalitseja, Ta ei ole kellegile paha teinud, vaid on alati rahva eest seisnud. Aleksander Ehrmann on vast ainult von Kotzebuele kurja teinud. Nad mõlemad on ausad ja korralikud mehed“. Selle seletuse peale mõisteti Ambosele ja Ehrmannile mahalaskmise asemele raske peks. Peale eelnimetatute mõisteti Kohilas tagaselja surma Jaan Teemant (hiljem riigivanem), kuid see oli põgenenud väljamaale.

Kose mehed Pender, Sommer ja Lestorf viidi soldatite vahel lähedale metsa ja kogupaugud kuulutavad hirmustvärisevale rahvale nende maisete piinade lõpetamist, surma.

Selle järele algas hirmus peks. Nime järele kutsuti üksshaaval mehed peksupingile. Peksupingil kisti peksetavatel riided seljast, üks soldat istus peksetava jalgadele ja teine peale. Kes palju karjus, sellele topiti müts suhu. Neli kirgiislasest soldatit olid lööjateks. Besobra-

sov, ühes rea mõisnikkudega, seisid vallamaja trepil, Besobrasovil kell käes, mille järele peksta laskis, mõisnikkudel pilkav hirvitus huultel. Peksu algul jooksid preester Karp Oberpal ja praost Thomson veel vahele, et pekstu takistada. Besobrasov ütles neile: „Teie olete jumalasalused ja kuulutate jumalaarmu, mina olen keisri sulane ja annan rahvale hirmu. Ärge mind rohkem segage, muidu lasen ka teid peksupingile tõmata“.

Pekstasaanute nimedest on teada: Johan Ambos, Mart Ladoga, Johan Pesur, Aleksander Ehrmann, Jaan Nimmerfeldt, Alfred Neifeldt, Eduard Moor, Jaan Barum, Otto Tartu, Mart Prooso, Hans Nimmerfeldt ja suur hulk teisi, kelle nimed on ununenud. Osa pekstasaanust said varem ka madruste käest peksta. Peksta said üle kahekümne Kohila valla inimese, peale selle paljud Juuru ja Kose kihelkonnast, kellest nimetatud kihelkondade all juttu on. Praost Thomson omalt poolt laskis peksta Hans Tiits'i, kes laotanud mingisuguseid lendlehti ja sõjakohtu ees süü isa peale ajanud. Praost Thomson astunud vahele ja öelnud: „Selle mehe vana isakene on Pahkla saunamees ja ei ole sealt saunast üldse välja tulnud. Andke need hoobid, mis selle isale on määratud, selle häbemata pojale, kes oma isa peale valetab“. Poiss saigi peksta.

Peks oli hirmus. Iga hoop lõhkus peksetava liha ja veri pritsis kõrgele. Luust ja lihast tungisid läbi peksetavate valukarjed. Kahvatuna, hirmust ja õudusest värisedes, vahtis mitmetuhande pealine rahvahulk seda õudset verist sündmust. Paljudel peksetuil tulid soolikad välja. Ükski peksupingilt enam ei jõudnud tõusta, vaid nende purukspekstud kehad tulid sealt tõsta. Neid tõstetigi soldatite poolt ja visati eemale. Paljudest kardeti, et nad surevad. Nii andis praost Thomson peale pekstu Johan Ambosele jumalaarmu, kuna oli karta, et ta iga silmapilk sureb.

Õudne pilt. Verest lainetav vallamaja esine ja seal-samas lamasid mitmedkümned inimesed purukspekstud kehadega, lihatükid igalt poolt ripendamas.

Ometi ei puudunud selles õudses peksus ka nali. Pahkla mees Otto Tartu oli alguses, kui teda peksuma hakati, karjunud: „Jumal tule appi! Jumal tule appi!“ Lõpuks kui valu õige suureks oli läinud, karjatanud:

„Ai kurat!“ Selle peale kõlas kohe Besobrasovi „davolna“ (küllalt)! Hiljem rahvas naeris, et oleks varem kuradit hüüdnud, oleks ka peks varem lõpetatud.

Kogu rahvale jättis peks hirmsa mulje. Praost Thomson tõendab, et tema on peale peksu koju minnes hulk aega oksendanud ja ta süsimust habe halliks muutund.

Peale peksu luuletas 15 a. Lohu küla plika Marie Neitmann peksust laulu. See laul rändas külast külasse, igaüks luges teda ja kirjutas omale, olgu, et sellel kui luuletusel mingit väärtust ei olnud. Ometi oli peks niivõrd vaatajaid vapustanud, et igat rida veel sellest õudsest veretalgust lugeda taheti.

Muidugi oleks peksetute arv palju suurem olnud, kui mitte paljud tagaotsitavatest ei oleks õigel ajal põgenema saanud.

Peale peksu viidi paljud peksetud Tallinna vangis, kohtuotsust ootama. Vangis mädanesid peksetute kehad, kisti üksteisel kehast vitsatükke välja. Lõpuks saadeti osa asumisele, osa lasti vabaks. Kuna võimalus oli saada ühte selleaegset kohtuakti ärakirja Kohila meeste kohtu üle, siis avaldame selle raamatu lõpul.

Peale peksmist läks karistussalk lähedalasuvasse Jaan Teemanti (Eesti ajal riigivanem) isa tallu. Talu oli linnasviibiva poja Jaani nimele kirjutatud, kes muidu ei saanud Vene duumasse kandideerida, vaid pidi olema nime järele kohapidaja. Jaan Teemant aga ise oli 1905 a. energiline rahvaõiguste nõudja ja rahva huvide kaitsja. Karistussalkade tulekul põgenes ta nagu paljud teised väljamaale. Karistussalga sõjakohus mõistis teda seljaga surma ja kuna teda ennast kätte ei saadud, siis pandi, tema nimele kirjutatud, isa talu eluhooned põlema. Kuna majas olev kraam kuulus isale, siis lasti see väljatuua, majast endast jäid vaid varemed järele.

Kohila vallavanem J. Pipenperg ja tema abi J. Ambos vallandati sõjakohtu (Besobrasovi) poolt. Uue vallavanema valimisel tekkis rahva keskel jälle oma-moodi „mäss“. Rahvas tahtis uue vallavanemana näha Johannes Treublatti. Treublatti valimise vastu sõdis jälle uus Kohila vallasekretär Päts, kes Reintali asemele sekretäriks sai. Päts põhjendas, et Treublatt on karistatud isik ja teda ei või vallavanemaks valida.

Traublatt sai karistada sellepärast, et ta varjas oma onupoega Voldemar Blumi, kes oli aktiivne 1905 a.

tegelane Tallinnas. Blumi otsiti taga ja ta põgenes Treublatti juure peitu. Blumi isa teadis seda ja kuuldes, et poja ülesandmise eest makstakse, läks ja andis oma poja peidukoha otsijatele üles, müües oma poja elu veriste seeklite eest. Ülesandmise järele tulid ühel hommikul kasakad ja piirasid Treublatti elamu ümber. Vold. Blum, kes lauda lakas magas, nägi seda ja tahtis põgeneda. Peidupaigast pugedes kukkus tal müts peast otsekohe kasakate jalgade ette, mis oli kasakatele märguandeks, kes siis tungisid Blumi peidupaika. Blum avas nende pihta revolvrüst tule ja haavas kaasasolevat urädnikut. Lõpuks nähes, et enam pääsemist ei ole, laskis endale kuuli pähe, eelistades surma oma käe läbi karistussalga poolt mahalaskmisele.

Johannes Treublatt võeti Blumi varjamise eest vastutusele. Kuna karistussalkade tegevus juba raugenud oli, siis ei juhtunud Treublattile nende poolt halba. Ta anti kohtu alla ja kohus mõistis ta kaheks nädalaks aresti, millepärast ei lastudgi teda hiljem vallavanemaks valida. Peeti kolm, neli vallavanema valimise koosolekut, rahvas jäi ikka oma nõudmise juure, et Treublatti vallavanemaks valida. Ei aidanud sekretär Pätsi ähvardus, kõiki seadusevastase ülesastumise pärast kohtu alla anda. Lõpuks ikka ei saadud Treublatti vallavanemaks valida. Vallavanemaks sai H. Ernesaks.

Kernu vallas (praegune Kirna) oli aktiivseks rahvaliidumise juhiks vallasekretär Martin Silbermann, kes ise tihti koosolekutel kõneles ja ka Teemanti kirja rahvale ette luges. Kord külastas vallamajas peetavat rahvakoosolekut praegune Tartu ülikooli usuteaduskonna prof. H. Rahamägi, kes tol korral oli praost K. Thomsoni juures kodukooliõpetajaks. Kuna sel ajal rahvas kõiki, mis Hageri kirikumõisaga ühenduses oli, põlgas, sest praost K. Thomson oli saksameelne ja noomis rahvast alatasa rahva õigustatud inimväärsete elutingimuste nõudmiste pärast, siis vaadati ka koosolekule tulnud Rahamäele umbusklikult, kuigi viimane oli puhtisikliku huvi pärast kuulama tulnud, mis koosolekul tehakse. Õieti tormiliseks läks lugu, kui Rahamägi hakkas üles märkima koosolekul peetavaid kõnesi. Rahvas järeldas sellest, et Rahamägi on tulnud kuulama, mis kõneldakse koosolekul, et seda hiljem sakstele teadaanda. Muidugi ei suutnud keegi seda kannatada ja rüsinat tungiti Rahamäele kallale ning hakati talle hoope jagama. Keegi

tõi ka suure koti, et Rahamäge kotti ajada. See oleks sündinud, kuidviimasel silmapilgul sai vaheleastuda kooliõp. abikaasa Rosalie Kask, päästes Rahamäe vihaste inimeste käest.

Kirna mõis lõhuti mässajate poolt. Naabermõis Haibla, mis kuulus heasüdamlisele krahv Igelströmile, jääti puutumata. Hiljem Igelström ei lasknud ka kedagi oma mõisast karistada ega peksta, kuna Kirna mõisas paljud peksta said.

Sekretär Martin Silbermann mõisteti surma, teda aga ei saadud kätte, sest põgenes Ameerikasse. Silbermanni kõigesuuremaks süüks loeti Jaan Teemanti kirja ettelugemist rahvale. Nimetatud kirja ettelugemisel viibis koosolekul ka ringkonna talurahva komissar Paul. See keelas Silbermannil kirja ettelugemise, kuid Silbermann ei hoolinud keelust. Rahvas omakorda karjus: „Komissar Paul kotti ajada! Kotti ajada!“ Komissar Paul naeratas ja ütles: „Kui teie mind siin kotti ajate, teises vallamajas aetakse jälle kotti, mis minust siis lõpuks järele jääb“. See naljatoonil öeldud lause mõjus niipalju, et rahvas ta rahule jättis.

Esimene karistussalk tuli Kirnasse kreisiülema Anikieviga eesotsas. Tuldi kõigepealt Jüri Hindrikmanni juure. Anikiev küsis Hindrikmannilt: „Kust need teo-mehed olid, kes Kirna mõisa lõhkumas käisid?“ Hindrikmann vastas: „Mina ei tea“. Anikiev: „Ah, sina ei tea? Aga meie teame!“ Kui Teie ise teate, mis Te seda siis veel minu käest küsite.“ See ütetus vihastas kreisiülemat Anikievit, kes ähvardas Hindrikmannile näidata. Ähvardus teostuski mõni päev hiljem. Viktor von Kotzebue tuli karistusalgaga Hindrikmanni vangistama. Parajasti, kui karistussalk oli teel Hindrikmanni poole, tuli karistussalgale vastu praost K. Thomson ja küsis Kotzebue: „Kuhu sõit läheb?“ Kotzebue vastas: „Lähme kaupm. Jüri Hindrikmanni vangistama“. Praost Thomson laskis karistussalga mööda minna, hüppas siis ise saanist välja ja laskis kutsari Hindrikmanni poole kihutada teadet viima, et kinnivõtjad tulevad. Nii jõudis Hindrikmann veel põgeneda ja varjas end metsas seni, kuni püüdmise hoog möödus.

Kirna meestest pääsesid paljud peksust praost K. Thomsoni abil. Thomson teadis, millal karistussalk pidi Kirna tulema, saatis igakord meestele teate ette, kes siis põgenesid metsa.

Kaks noortmeest, kes ka Kirna mõisa lõhkumise juures tegevad olid, varjasid end pikemat aega metsas, lõpuks hakkas külm ja nälg neile liiga tegema, tulid siis praost Thomsoni juure oma häda kurtma. Thomson soovitas neil minna peksu vastuvõtma. Mehed nõustusid. Thomson andis neile kirja kaasa ja nad läksid Kohilasse, kuid sealt oli karistussalk läinud juba Raasikule, kuhu ka nad järeleläksid. Seal karistussalga ohvitserid imestasid, et mehed niikaugele tulid peksu otsima, anti siis õige kergelt seda ning saadeti tagasi.

Kuna Kirnas suurem osa tagaotsitavaist alati õigel ajal karistussalga eest põgenema said, sai siiski üks jagu neist Kirna mõisas madruste poolt peksta. Peksmine ei olnud siin liiga kole. Madrused käskisid mehi hästi karjuda, kuid ise peksid rohkem pingi servi, kui mehi. Need, kes said Besobrasovi karistussalga poolt peksta, said seda hirmsasti. Õige rängalt sai Kohilas Kirna meestest peksta Jüri Hunt, kellest jäi vaid verine lihatomp järele.

Juuru kihelkonna sündmused.

Juurus valmistasid mõisnikud õige varakult 1905 a. mässu vastu. Juba oktoobri ja novembri kuul pidasid nad koosolekuid, kus arutasid, kuidas mõisu kaitsta lõhkujate eest. Koosolekute pidamine toimus õp. Ch. Brasche (ka praegu Juurus õpetaja) pool, kes kogu ihu ja hingega mõisnikkude huvide eest seisis ja kirikus alatasa rahvast noomis vabaduse nõudmise pärast.

Kord oktoobri kuul, kui peeti Juuru vallavolikogu koosolekut tuli hilja õhtul, peale koosolekut, kui ainult veel vallatalitaja oma abidega vallamajas viibis, vallamaija urädnik Grutkin. Grutkin seletas, et on oodata mõisalõhkujate ja rüüstajate tulekut, sellepärast mingi talitaja abid ja ajagu vald Juuru kokku, et ühiselt mõisalõhkujatele vastu astuda. Vallatalitaja abid keeldusid selle käsu täitmist, seletades, et neil pimedada ja porise ööga on võimatu rahvast kokkuajada. Ka ei annaks rahva kokkukäsitamine mingisuguseid tulemusi, sest puuduvad mõisalõhkujatele vastuhakkamiseks sõjariistad. Vallatalitaja Jaan Müllermann läks ühes urädnik Grutkiniga kirikuõp. Brasche juure, seletades ka sellele sõjariistade puudumisest mõisalõhkujatele vastuhakkamiseks. Õp. Brasche andis Müllermannile oma revolvri padrunitega, käskides teda valvele jääda. Müllermann läks telefoni keskjaama, kuhu ka mõned teised mehed olid tulnud ootama, mil mõisarüüstajad tulevad. Telefoni keskjaamas hakkas jaamapidaja meeste mütsidele valgeid paelu õmblema. Müllermanni järelepärimisele, milleks seda tehakse, seletas ta, et paelad õmmeldakse selleks mütsidele, et mõisnikud siis mitte neid ei laseks. Müllermann küsis sellepeale: „Kas mõisnikud ongi siis need mõrtsukad, kes käivad ringi rüüstamas ja tapmas?“ Keskjaamapidaja jättis Müllermannile vastuse võlgu, rääkides vaid midagi saksa keeles telefoniga. Natukese aja pärast tormas keskjaama õp. Brasche vihast turtsudes ja käratas Müllermannile: „Kuidas sa julged ütelda, et mõisnikud on mõrtsukad. Sa saad neljaks kuuks kinni mõistetud.“ Tekkis äge vaielus õp. Brasche ja Müllermanni vahel. Vaieluse lõpptulemuseks oli, et valveletulnud mehed kõik keskjaamast lahkusid, igaüks oma koju. Ka ei tulnud oodatud mõisalõhkujaid.

Tülid ja kokkupõrked vallatalitaja ja kirikuvanema, Jaan Müllermanni ning õp. Brasche vahel olid alalised. Esimene püüdis valvel olla rahva huvide eest, kuna õp. Brasche ainult mõisnikkude huvide eest seisis.

Jaapani sõja ajal anti määrus, mille järel naised, kellel mehed sõjaväljal olid, pidid iga kuu kindla normi jahu, liha ja soola saama, ilma tasuta. Mujal pool täideti ka seda määrust, kuid Juurus ei täidetud. Vallatalitaja Müllermann läks õp. Brasche juure pärima, miks Juuru mõisnikud ei anna sõjameeste naistele määratud toidumaterjali. Õp. Brasche vastas: „Neile naistele ei ole midagi vaja. Nad on terved ja tööjõulised inimesed ning kui neil teenistust vaja on, siis mingi mõisadesse karjanaisteks.“

Müllermann vastas: „Kui õpetajahärra nii arvab, siis jätku ta ka igast pühapäevasest kirikupalvest välja sõnad: „Tehke õigust leskedele ja vaestelastele“. See ütetus vihastas õp. Braschet ja ta ütles: „Mina ei oleks uskunud, et sina Müllermann nii jumalakartmata oled ja oma ülematele vastuhakkad?“ „Kuidas nii,“ päris Müllermann, jättes tähelepanemata, et õp. Brasche „ülemate“ all enda isikust rääkis, „ma pole ju ühtegi ülemat siin näinud, kuidas ma siis neile vastuhakatagi saan?“

Muidugi ei andnud see rääkimine mingisuguseid tulemusi soldatite naiste kasuks, kellest mitmed äärmiselt viletsas seisukorras olid. Müllermann pööras nüüd vallavane mana kirjaga kubeneri poole selleks, et kuidagi saaks nende olukorda parandada.

Kirja pääle ei tulnud kubernerilt vastust. Müllermann sõitis siis ise kubeneri juure asja selgitama. Kuberner vastas temale: „Hõreda mõisaomanik parun Stackelberg saatis siia kirja, et neile naistele ei ole midagi vaja, nad olla isegi küllalt rikkad“.

„Ma ei oleks uskunud,“ vastas Müllermann kubernerile, „et parun Stackelberg kubeneri ees julgeb valetada“. See ütetus vihastas kubeneri, kes käratas: „Kuidas sina julged ütelda, et parun Stackelberg valetab. Ma lasen sind kohe vangipanna“. Müllermann vastas: „Ma palun, vaadake minu kirja juures olevat Juuru jaoskonna arstitunnistust, mis tõendab, et arst on käinud kolm korda arstiabi andmas, ilma maksuta, sest naine on niivõrd vaene, et temalt midagi võtta ei ole.“

See mõjus. Lõpptulemuseks oli, et Jaapani sõjas viibivate meeste naised hakkasid saama nendele määratud toidukraami.

Selleaegsed seadused keelasid, et mõisnikkudele ei tohtinud mingisuguseid maksusi pealepanna. Kõik maksud tulid jaotada valla orjusemaadele. Müllermann vallavane mana, leidis siiski võimaluse ka mõisnikkudele maksusi

määrata. Nimelt ei andnud mõisnikud oma talukohtade rentnikkudele kontrahti, vaid pidasid neid ilma kontrahita, kuna sel moel oli võimalus rentnikkudele orjust ja renti peale panna, palju nad ise heaksarvasid. See asjaolu aga andis võimaluse mõisnikke sundida vallamakse maksma, sest nad ei olnud kontrahiga orjusemaid (rendikohti) inimeste kätteandnud, vaid pidasid oma käes. Muidugi vähenes mõisnikkude maksustamisega teiste, raskustes ja puuses sipleva, vallarahva maksud.

1905 a. sügisel pidas õp. Brasche jumalateenistust, kus müüdnud laululehtedest ja korjandustest saadud summad pidid minema kirikuõpetajate leskede ja vaestelaste heaks. Müllermann pidi kirikuvanemana laululehti müüma. Ta viivitas sellega, tulles õige hilja kiriku juure. Õp. Brasche hakkas temaga pahandama, öeldes, et inimesed on juba kirikus, kes neile nüüd veel lehti müüa saab.

Müllermann ütles: „Õpetajahärra ütles, et meie soldatite leskedele ei ole midagi vaja, kuid õpetajate leskede abiandmise kassas on praegu 120.000 rubla ja kogutakse ikka veel. Sarnane kogumine on juba äriaajamine. Meie elu Ülemaatja on sarnaste, kirikuskaubitsejate jaoks juba piitsa valmis keerutanud.“

Õp. Brasche kihutas selle jutu peale Müllermanni toast välja.

Kui samal sügisel tuli usuvabaduse manifest, siis õp. Brasche hakkas kirikukantslist vabadust mahategema, seletades, et vabadus viib rahva põrgusse, manitsedes, et inimesed oleksid sõnakuulelikud, niihästi headele kui halbadele ülematele. (Ülemate all mõeldi mõisnikke.) Müllermann ei suutnud neid sõnu rahulikult pealtkuulata ja sattus jälle õp. Braschega vaielusse. Kõik need asjad vihastasid kirikhärrat.

Mõisade lõhkumine ja põletamine Juuru vallas toimus peaaegselt ringikäivate mässuliste salkade poolt, kuna kohalikud inimesed tagasitõmbusid.

Karistussalkade tulekul tulid ümberkaudsed mõisnikud õp. Brasche juure kokku. Leiti paras aeg vallatalitajast, Jaan Müllermannist, kes okkaks oli õp. Braschele ja ka mõisnikkudele, vabaneda. Mõisnikkude koosolekust võttis osa ka Hõreda mõisa valitseja Timberg. Viimane sõitis peale koosolekut Tallinna, teel kohtas ta Hõreda kooliõp. Schönbergi, kellele seletas, et Müllermannil ei ole enam armu loota. Schönberg, seda kuuldes, saatis Tallinnast Müllermannile kirja, käskides viimasel põgeneda. Müller-

mann teades, et ta midagi kurja ei ole teinud, ei põgenenud.

Kui karistussalk tuli Juuru, võeti rida inimesi kinni ja viidi vallamajasse, kus neid peksti. Peksta said: Jaan Sõstar, kellelt nõuti teada Atla mõisa lõhkujaid, et Sõstar seda ei teadnud, anti peksta, siis Hans Leikop, Jüri-Hansu vennad Paulused, kellele anti süüks koosolekute pidamist, millest meestel aimugi ei olnud, Mihkel Reimann, kes ei olnud oma püssi nõutud ajal mõisa viinud, ka Jaan Müllermanni poeg Eduard pidi von Lüderi kaebel peksta saama, kuid pääsis, kuna oskas venekeeles oma asja selgitada.

Jaan Müllermann võeti kinni ja viidi Rapla. Teda taheti Siberisse asumisele saata või halvemal juhusel mahalasta. Juuru venepreestri Uusna abil pääses ta. Talle anti süüks kolme riigivastase kõne ja 7 riigivastase koosoleku pidamist. Midagi sarnast ta ei olnud teinud. Tõeline põhjus seisis ainult selles, et õp. Brasche ühes mõisnikkudega tahtsid temast vabaneda.

Õp. Brasche tundis end karistussalkade ajal suure võimumehega. Neile, kel kirikumaksud tasumata olid, saatis ta käsu viibimata tulla seda tasuma, muidu saavad hooned karistussalkade poolt põletatud.

Ingliste vallas purustati Inglise mõisa piiritusevabriku sisseseade ja vabrikus olev piiritus lasti maha. Peale piiritusevabriku lõhkumist mõisamehed läksid mõisniku veinikeldrisse, tõivad sealt veinid välja, korraldades suurema joomingu. Hiljem andis, selleaegne mõisniku teenija, Ernst Vidrestein mõisnikule joomingu korraldajate nimed üles. Mõisnik Rudolf von Stahl andis osale meestest andeks. Tõnis Pahkman, Hans Tiits ja Aleksander Pavelson võeti kinni, viidi Rapla, kus 6—7 päeva istusid ja siis lahti said. Johannes Schultsil lasti trahviks 3 rubla kiriku hääks maksta. Peksta sai Mats Årmberg Paluküllast.

Purila mõisas toimisid mõisalõhkumist võõrastest koosnev mässajate salk, nagu enamikus Juuru kihelkondade mõisades. Ka ei peetud siin rahvakoosolekuid. Hiljem käis mõisast karistussalk läbi, kuid mõisas kedagi ei puudutatud.

Jaan Riismann, Ado Rahkam, Juhan Lubja ja mõisa aednik (nimi teadmata) käsutati Kohilasse. Nõuti, et nad tunnistaks, kes on mõisakraami ära viinud ja mõisalõhkumise osavõtnud. Mehed ei teadnud seda tunnistada. Parun Maydell, kes oli Purila mõisa ülemvalitseja, vihastas ja

kärkis: „Kuidas teie ei tea. Teie elate kõik mõisa juures ja ei tea!“

Meestele lasti karistussalga poolt rängasti peksta anda sellepärast, et nad ei teadnud, kes olid mõisalõhkujad, kraamipurustajad ning laialitassijad. Peks oli niivõrd raske, et pektasaanutest mõisaaednik peksu tagajärjel suri.

Kaiu vallas peeti mõned rahvakoosolekud vallamajas. Kui juba mõisapõletajad ringi liikumas olid ja mässajate salgad ühest kohast teise käisid, kavatsesid mõisnikud Kaiu mõisniku Artur von Hunniusega eesotsas, Kaius, mässajatele vastuhakata. Selleks tulid Kaiu—Ingliste mõisnik von Stahl, Hõreda mõisnik parun Stackelberg, Järlepa — von Lüder. Seal käsutati ümbruskonnast mehed kokku, anti neile püssid ja laskemoona ning kästi valmis olla mässajatele vastuhakkamiseks. Osa meestest, kes olid mõisnikkude vastased, keerasid antud püssidel rauad kõveraks, naerdes, et nii on hea nurgatagant lasta. Mõisnikud ise olid ka täies lahingu varustuses. Kubjas Hans Kaal saadeti Ingliste mõisa kuulama, et kas on seal midagi teada mässajatest, Kaal oli ennast teel joobnuks joonud ja seletas mõisnikkudele: „Inglistel on päris põrgu lahti. Seal mässajad tapavad ja lõhuvad nii, mis kole.“ See jutt oli ainult kubjas Kaalu joobnud pea sünnitus, tegelikult oli Inglise kõik vaikne ja rahulik. Kuid mõisnikud ei läbenud enam asja kontrollida. Nende julgus ja vastuhakkamise tuju oli kadunud. Rakendati kiiresti hobused ja hakati põgenema Piometsa (Järvamaal) mõisa poole. Kaiu mõisnik Artur von Hunnius ühes perekonnaga ööbis teel ühes saunas.

Alles järgmise päeva õhtul tuli Kuimetsa mõisa poolt mässajate salk, kuhu kuulusid ümbruskonna inimesed. Kaiu mõisas lasid mässajad enestele süüa valmistada, peale söögi pisteti mõis põlema, rakendati mõisa hobused ette ja sõideti Kaiu karjamõisa, Karitsasse, kus piirituse vabriku sisseseade purustati, sealt rutati jälle edasi Atla mõisa.

Mõni tund peale mässajate lahkumist tulid draguunid Alguses ei julgenud nad mõisa sõita, nähes põleva mõisahoonet ümber suurt rahvahulka. Kavatseti rahvakogu pihta laskma hakata. Õnneks juhtus veel parajal ajal üks mees draguunide juure, see seletas viimastele, et mõisapõletajad on edasisõitnud. Põleva mõisa juures on ainult uudishimulised ümbruskonnast. Seda kuuldes draguunid kihutasid mõisa. Kõige pealt juhtus neile ette keegi vene kooliõpetaja, sellel löödi pea püssilaega puruks. Järgmisena tormati

mõisasepale Jaan Prennerile kallale, kes oma maja ukse ees seisis. Prennerile jägati püssilaega hoope, kolm küljekonti löödi puruks. Meelemärkuseta olekus jäi Prenner lamama. Ka mõisa valitseja, Julius Kors ja palju teisi, said püssilaega hoope, ilma, et nad midagi oleks teinud.

Lõpuks vist tüdinesid draguunid hoopide jägamisest ja sõitsid Karitse mõisa, kuhu mässajate salk varem oli läinud. Karitsesse jõudes, olid mässajad seal juba Atla mõisa läinud, mis ka samal ööl põletati. Draguunid järgnesid mässajatele Atlasse, kes olid seal töö lõpetanud ja tulid juba draguunidele vastu. Draguunid möödusid mässajatest rahulikult, arvatavasti kartsid nad neid puutada. Hiljem Artur von Hunnius ei lasknud Kaiu vallast kedagi peksta. Paar meest oli küll kinnivõetud, kuid ka need lasti lahti, ilma mingisuguse karistusega.

Artur von Hunnius ise langes Piometsa mõisas, kuhu ta oli põgenenud, mässajate kätte. Need tassisid teda ühes perekonnaga tükk aega ringi ja tegid tema tütrete arvel rumalat nalja, rääkides neile kõiksugu roppusi. Metsaülem Lepp päästis teda lõpuks mässajate käest. Hiljem käisid samad mehed Hunniust palumas, et ta mitte üles ei annaks neid, see kuulas ka nende palvet ja ei annud kedagi üles.

Kuimetsa vallas peeti ainult paar rahvakoosolekut. Neil koosolekutel oli kõnemeheks Juhan Lepp. Kihutuskirjanduse levitamise eest hoolitses Jüri Ennuk (lasti pärast karistussalga poolt Viljandi järvel maha.)

14. detsembri õhtul läksid ümbruskonna inimesed ühes väljastpoolt tulnud võõrastega Kuimetsa mõisa. Mõisnik von Samson võeti kinni ja peksti püssidega. Mõisa mööbel purustati ning lõpuks pisteti mõisale tuli otsa, siis võeti mõisa hobused ja sõideti Kaiu, Karitse ja Atla mõisadesse.

Samal õhtul tuli karistussalk mõisa. Öösel tuli osa mõisa moonakaid, Hans Troom, Tõnu Troom, Mart Vekmann ja keegi Vanatoa, kes mõisu põletamas käisid, tagasi, purujoobnutena magades regedel. Need võeti karistussalga poolt kinni ja hommikul ärgates leidsid mehed end seotult mõisa köögist. Hommikul anti meestele peksta ja siis lasti maha.

Järgmine karistussalk tuli Kuimetsa mõisa 4. jaanuaril 1906 a. Võeti kinni Jüri Tähkna, keda süüdistati mõisa põletamisest osavõtmises ja valitseja Jüri Aunilt sõjariis tade nõudmises. Tähkna ei olnud mõisapõletamise ajaüldse mõisas olnud. Ainult siis, kui mehed valitsejalt Jüril

Aunilt sõjariistu nõudsid ja Aun sõjariistade olemist eitas, ütles Tähkna Aunile: „Mis Te valetate, et Teil sõjariistu ei ole, mõisnik andis ju oma püssi Teie kätte.“

Jüri Tähknale anti 35 hoop ja hiljem istus 3 aastat kinni.

Peksu jälgisid mõisnik Voldemar von Samson, valitseja Aun (elab praegu asunikuna Kuimetsas) ja Järlepa mõisnik von Lüder.

Peale peksu läks Tähkna von Samsoni ette, üteldes: „Täna härra! „Vähe lubasite, kuid sellestki ei annud kõiki kätte.“ (Tähkna sai vähem hoope, kui määratud). Rapla politseikomissar Aav, kes ka juures seisis, ütles vallatalitajale: „Vaadake sellele mehele hoolega järele, tal silmad põlevad kui lõukoeral.“

Samal korral sai veel peksta Tõnu Krei, kelle vastu Samson varem viha kandis. Krei 1905 a. liikumisega seotud ei olnud. Jaan Eidental pääsis suurte palvete läbi peksust.

Hiljem käisid karistussalgad veel mitmel korral Kuimetsas, kus peksid inimesi. Jaan Kunberg ja Jüri Lillenthal said peksta ja istusid mõlemad hiljem kinni.

Kohtus oli meeste peale tunnistajaks Jüri Aun. Aun käis ka karistussalgaga kaasas inimesi tagaotsimas. Nii käisid nad Kaiu ja Habaja mõisniku Artur von Hunniusega ühes karistussalgaga Siuge külas, Mart Orast, kes ka mõisades oli käinud ühes mässajatega, vangistamas. Oras oli põgenenud küüni heinte alla. Heinad torgiti täakidega läbi, kuid Orast ei saadud kätte. Energiliseks otsijaks oli Jüri Aun. Üks Orase õdedest tundis teda ja ütles: „Mis sina Aun siin nii agarasti torgid, oled ise samuti talupoja soost nagu meegi.“ See ütetus mõjus, Aun jättis otsimise järele. Orast ei saadud ka hiljem kätte. Ta põgenes Soome.

Järlepa mõisa raionis oli agaraks rahvahuvide eest võitlejaks kooliõpetaja Joosep Grünthal. Ta pidas koosolekuid ja kõnesid.

Mõisapõletajate salk tuli siia Pahklast, olles enim Oru, Pahkla ja Tammiku mõisad pannud põlema. Järlepa mõisale pisteti ka tuli otsa. Mõisapõletamisest võttis osa ka sama mõisa rahvas, kuid tänu selleaegsele mõisavalitsejale Akselile, ei saanud siin keegi karistada. Mõisnik Otto von Lüder (hiljem karistussalga juht) oli ise tol ajal linnas ja ei olnud kohapäälsete sündmustega kursis. Hiljem ta uuris küll, kuid valitseja Aksel sumbutas asja. Hiljem von Lüder hooples: „Näe kus minul on talupojad, midagi

paha nad ei teinud.“ Ainult kooliõp. Joosep Grünthal võeti kinni. Kuna Lüderil tema vastu juba varem viha oli, siis pidi teda mahalastama. Ainult Juuru preestri Uusna vahelesegamise tõttu pääses ta. Karistusena lasti teda ainult ametist lahti.

Üldiselt peab tähendama, et Juuru kihelkonnas, võrreldes naaberkihelkondadega, möödus 1905 a. verepulg kergemini. Mahalasti siin ainult Karl Jaani pg. Mähküll Pürgust. Mähküll oli nõdrameelne ja põgenes kasakate eest, need lasksid ta põgenemisel maha, pidades teda mässajaks. Raplas lasti Juuru kihelkonna meestest Tõnis Telliskivi maha. See ei olnud revolutsionäär, vaid röövel, kes kasutas rahutut aega röövtööde toimimiseks.

Rapla kihelkond 1905 aasta sündmuste keerises.

Rapla kihelkonnas peeti juba koosolekuid, 1905 a. algusest alates, kus loeti keelatud kirjandust ja selgitati olukorda ning püüti abinõusid leida rahva raske olukorra parandamiseks. Alguses olid need koosolekud salajased ja neid peeti põllumeesteseltsi ja karskusseltsi nime all. Aktiivsemateks eestvõtjateks olid Rapla vallasekretär Maksim, Anton ja Hans Martinsonid, Jaan Lensmann ja Jaan Uudelt. Ka käisid siin kõnelemas meie praegused lugupeetud ja tuntud riigitegelased Jaan Teemant, Konstantin Päts ja Mihkel Pung, kes ka Rapla põllumeesteseltsi liikmete hulka kuulusid.

Samal ajal, kui salaja peeti koosolekuid, mille eesmärgiks oli rahvale inimväärsete elutingimuste ja õiguste nõudmine, kõlasid Rapla kiriku kantslit õp. Hermann Girgensohni sõnad vabaduse ja õiguste nõudmiste kohta. Õp. Girgensohn nägi selles kuradi tööd ja ähvardas kõiki õiguste ihkajaid pörgutulega. Paljud arukamad koguduseliikmed ei suutnud sarnaseid sõnu õpetaja suust kuulata ja mõnelgi mehel tuli sellepärast õpetajaga kokkupõrkeid.

Õp. Girgensohni jutlused mõjusid ka leeripoiste peale, viimased hakkasid õpetajale vastuvaidlema. Eriti agarad olid Jaan Uudelt ja Johannes Koppelman. Need tegid teiste leeriõpilaste keskel kõva, õpetaja vastast, agitatsiooni, propageerides Darvinit. Sellest teatas õpetajale Valtu kirikuvanema poeg Anton Massov, kes ka leeris viibis. Õp. Girgensohn kutsus leerilõpul Uudelti ja Koppelmani oma juure ja küsis: „Kuidas teie olete teistele rääkinud, et õpetaja õpetab ainult palga pärast. Ise ta seda ei usu, mis meile räägib.“ Jaan Uudelt vastas: „Ja muidugi. Õpetaja on nagu kingsepp, kes palga eest saapaid teeb.“ Kõnelus sarnases toonis kestis umbes tund aega. Lõpuks õpetaja Girgensohn ütles poistele: „Mina teid homme õnnistamisele ei võta. Miks te üldse leeri tulite?“ Uudelt vastas: „Tulime leeri sellepärast, et praegune seadus seda nõuab.“ Õp. Girgensohn mõtles vähe ja käskis siis poistel järgmisel hommikul ühes vanematega, enne jumalateenistust, enda juure tulla. Poisid läksid leerilaste juure ja rääkisid

neile, kuidas lood õpetaja juures kujunesid. Agaramate poistega tehti otsus, et kui õp. Girgensohn Uudelti ja Koppelmanni õnnistamisele ei võta, siis osa leeriõpilastest asub enne jumalateenistuse algust kiriku uste ette ja kui siis mõni leeriõpilastest peaks tahtma kirikusse minna, takistavad teised nende minekut väevõimuga. Poiste kavatsus sai õp. Girgensohnile teatavaks. Et ärahoida avalikku skandaali, oli ta sunnitud võtma ka Uudelti ja Koppelmanni õnnistamisele.

Ka Hans ja Anton Martinsonid ning Hans Saariste (Jaan p.g.) käisid tihti õp. Girgensohni juures usuliste küsimuste üle vaidlemas, samuti käisid maahärra Otto von Lillenfeldti juures rahva nõudmisi ja soovisid esitamas.

Nii hõõgus rahutuse tuli tuha all. Esimesed leegid lõivad avalikult lõkkele 27. oktoobril, mil Tallinna turu peal, laskmise läbi surmasaanud, Karl Jaani p.g. Uudelti maeti. See päev kujunes Rapla kihelkonna meelevalduse päevaks. Vaatamata tööpäevale, oli peaaegu kogu kihelkond Rapla matusetalitusele tulnud. Ruumikas kirik oli viimase võimaluseni inimestest täiskiilutud. Surnuaial pidas Jaan Lensmann vägeva ja sütitava kõne, needes timukaid ja rahvarõhujaid. Surnuaialt tuldi marseljeese't lauldes alevikus asuvasse pritsimajasse, kus peeti esimene avalik rahvakoosolek. Koosolekul kõnelesid Jaan Lensmann, Hans ja Anton Martinsonid. Kõnesid kuulati suure vaimustusega. Tundus, et rahvas on valmis võitlema oma õiguste pärast.

Peale mainitud koosoleku ei olnud enam enne sarnaseid suuremaid rahvakoosolekuid, kui peale Tallinnas Volta vabrikus peetava kongressi, mille nurjumisest juba eelpool juttu oli. Rapla kihelkonna saadikutest suurem osa langes ka vangki, ainult Hans Martinson ja Jaan Kuusemets, pääsesid tulema.

Peale Volta kongressi otsustati võimukandjaid pantvangideks võtta, et oleks võimalik nõuda Tallinnas vangistatud saadikute vabastamist. Mitmesajast inimesest koosneva salgaga mindi kõigeesiteks, Raplas asuvat kreisiülema nooremat abi, Goldbergi kinnivõtma. Goldberg rügenes kinnivõtjate eest pööningule ning hakkas sealt majapiirava rahvahulga peale laskma. Üks kuulidest tungis Hans Pölenikule reide ja sel tuli hiljem jalg mahalõigata. Rohkem kurja Goldbergi kuulid ei teinud. Kinnivõtjaid loomulikult vihastas sarnane vastuhakkamine. Tungiti pööningule Goldbergi pelgupaika, hooli-

mata sellest, et iga silmapilk võis mõnda surmav kuul tabada. Enne kui Goldbergi tabada saadi, hüppas ta põõningult ja tekkinud segaduses läks tal korda pimedusse kaduda. Goldbergi põgenemise järele mindi tema kantseleisse, tassiti sealt kõik aktid õuele välja ja pandi põlema. See töö tehtud, mindi viinapoe juure. Poe kassa võeti üle ja kõik viinapudelid peksti puruks. Viina juua kellegile ei lubatud. Ukse peal oli valve, et keegi ei saaks ka viina välja viia. Viinapoe juurest mindi rahukohtuniku juure. Ka see oli põgenenud. Tema kassa lõhuti lahti ja võeti raha. Kohtuaktid tassiti õuele ja pisteti põlema. Siis mindi õp. Girgensohni juure ja nõuti sellelt koguduse kassa üleandmist ja sõjariistu. Girgensohn täitis käsku vastuvaidlemata. Hulk püsse ja revolvreid, mis olid keldrisse peidetud, ta andis meestele. Raha ja sõjariistad võeti kaasa, õpetajat enast ei puudutatud. Kuna aeg juba õige hiline oli, siis otsustati hommikuni puhata ja hommikul minna Alu mõisnikku kinnivõtma. Hommikul vara (see oli 14. detsembril) mindi mitmesajamehelise salgaga Alu mõisa. Mõisnik Rudolf von Lillenfheldt oli põgenenud. Ühel ajal mõisniku püüdjatega jõudis Alu mõisa umbes kümne meheline linnameeste salk. Need hakkasid otsekohe mõisa aknaid ja mööbleid purustama. Osa ümbruskonna rahvast tegutses ka linnameeste eeskujul, kuna teine osa lõhkumist ei pooldanud. Parajasti, kui lõhkumine oli kõige suuremas hoos, tuli salk kasakaid ja avas mõisasoleva rahva pihta tule. Osa mõisasolevaist mässajast püüdis aknate kaudu põgeneda, teine osa tungis üle 10 sülla, kõrgesse mõisa torni ja hakkas sealt kasakatele vastulaskma. Vastastikune laskmine kestis tükk aega. Kasakatest said üks ohvitser ja üks soldat haavata. Mässajatest said Mihkel Rosenperk Hagudist ja üks linnamees surma. Nad tahtsid laskmise ajal mõisast põgeneda.

Kuuemeheline salk, kes enne laskmist oli mõisast väljapääsenud, ruttas Valtu mõisa, et sealset viinavabrikut põlemapanna ja sellega kasakaid Alu mõisa juurest meelitada, võimaldades mõisasolejatele põgenemist. Enne kui veel mehed Valtu mõisa jõudsid, oli sealt mõisateenijate poolt juba mindud draguunisi appikutsuma. Üks osa mehi oli võtnud Valtu mõisa valitseja kinni, kes rahva vastu kole tige oli ja inimesi loomadena kohtles. Valitseja mõisteti surma, kuid enne kui surmaotsust saadi

teostada, tulid kasakad ja päätsid valitseja. Kasakate tulekul mehed põgenesid mõisast ja läksid Kuimetsa poole viiva teärsesse metsa. Nad olid teadasaanud, et kasakad Valtust lähevad Kuimetsa. Metsast läbimineval teel tahteti kasakate salka hävitada. See plaan nurjus. Mõisavalitseja oli meeste kavatsuse teadasaanud ja viis nad kõrvalisi teid mööda Kuimetsa.

Mässajad kogusid jälle endid, õõbiti ühes talus ja järgneval hommikul mindi Raiküla mõisa, kus mõisa mööbel täiesti purukspeksti. Peale purustamist linnamehed pistsid mõisa põlema. Ümberkaudsed mehed kustutasid tule ja selgitasid, et mõisade põletamine mõtetu. Saame mõisnikkudest võitu, siis langevad ka hooned rahvale ja neid saab kasutada rahva huvides. (Samal viisil hoiti ka Kuusiku mõisa põletamine ära). Raiküla mõisast linnamehed ja osa kohalikke mässumehi läksid edasi teistesse mõisadesse, kuna suurem hulk kohalikke inimesi, kes lõhkumist ja põletamist ei pooldanud, laialivalgusid.

Jõululaupäeva õhtul tuli esimene karistussalk, mis koosnes madrustest, Rapla. Aktiivsemad revolutsionärid, nagu vallasekretär Maksim j. t. pääsesid põgenema, sest karistussalga mehed hakkasid otsekohe mõisnikkude ja õp. Girgensohni poolt ülesantuid püüdma.

Madrustele järgnes Besobrasov oma karistussalga. Algul otsiti kohta, kus kinnivõetuid mahalasta. Õp. Girgensohni koguduse liikmeid lasti seal maha 26. dets. Aleksander Jürmann, Jüri poeg ja Jaan Steinfeldt, Johani pg. mõlemad Valtust, 28. dets. Jüri Voormann, Hansu pg. Valtust ja Kustav Joller Mardi pg. Kodilast. Jollerile pakkus õp. Girgensohn enne mahalaskmist jumalaarmu. Joller ütles talle: „Söö ise kui tahad. Sinu Jumal mind nii kui nii ei aita, kui minu oma Jumal mind ei aita.“ Mahalaskmisele viies tahteti Jolleril silmi kinni siduda, Joller ei lasknud, ütles: „Kui teil ei ole häbi mind süütut inimest mahalasta, siis ei ole mul häbi ka surra.“

25. jaanuaril 1906 a. lasti samas maha Jüri Aug, Priidiku pg. ja 1. veebr. Ado Vainov, Madise pg., mõlemad Valtust. Mahalaskmist vahtis läbi akna õp. Girgensohn ühes Kuusiku mõisniku Otto von Lillinfeldtiga. Õp. Girgensohn tundis saatanlikku rõõmu, jälgides süütute inimeste surmamist. Tema teenijad on hiljem rää-

kinud, et ta mahalaskmiste puhul juubeldades on napsiklaasi tõstnud.

Peale nimetatute lasti samas maha veel rida teisi mehi, kes ei kuulunud Rapla kihelkonda, vaid olid kaugemalt siia karistussalkade poolt toodud.

Besobrasovi poolt käsutati vald vallamaja juure kokku ja vallamaja ees anti meestele peksta. Suur hulk Rapla valla mehi ja teistest kihelkondadest siia tooduid peksti armetult puruks. Peksetavail kisti riided seljast maha, tõmmati pingi peale, üks soldat istus peksetava peale ja teine jalgadele ja neli soldatit löivad jämedate kokkupõimitud keppidega, millel pikad oksatüükad küljes. Hoope jagati seni, kuni Besobrasov ütles „davolna!“ Suurem osa peksetavaist minestasid peksu ajal. Need lükati peale peksu pingilt maha, tõugati jalaga kõrvale ja jääti sinna paika lamama.

Peale Besobrasovi ja mõisnikkude, jälgis peksu ka õp. Girgensohn, pilkav naerumuie näol.

Samal korral mõisteti Raplas tagaselja Besobrasovi poolt surma Konstantin Päts, kes Kodilasse oli ostnud saunakoha, et selle läbi võimalust saada duumasse kandideerimiseks, Mihkel Pung, Jaan Lensmann, Raiküla vallavanem, Hans Saariste, Valtu kooliõp. Hans Väli, Hans ja Anton Martinsonid, ja Jaan Uudelt. Kõik mainitud olid aga karistussalkade tulekul väljamaale põgenenud.

Peale mainitud peksmist läks Besobrasov osa karistussalga meestega ära, kuna teine osa jäi Kuusiku mõisniku, Otto von Lillienfeldti (elab praegu Sakus) juhatusel all Rapla, võttes siin järjest mehi kinni, lastes neid maha.

Valtu mõisas peeti veel, peale Raplas peetavate koosolekute, koolimajas, energilise kooliõp. Hans Väli eestvõttel, koosolekuid. Ka käisid Hans ja Anton Martinsonid siin kõnelemas.

Valtu parun ise aga kartis juba enne koosolekute pidamist mässajate tulekut ja kõvendas öösisst valvet, pannes mõisa teomehe Jaan Karubachi, kahele öövahile lisaks, mõisa valvama. Kord öösel mõisa taga valvates nägi Karubach mingisugust valget looma liikumas ja laskis selle pihta ühe paugu revolvrilt. Tüki aja pärast tuli metsavaht Tomson Karubachi juure, pärides: „Kas sina lasksid?“ Karubach jaatas. Metsavaht seletas, et kogu mõisa rahvas olla paugu pärast ärevil. Vaevalt oli pauku mõisas kuulnud, kui otsekohe tallipoiss kihu-

tanud ümbruskonna rahvast kokkuajama, seletades, et mõisalõhkujad tulevad ja neile on vaja vastuastuda. Parun seletas kokkutulnud rahvale, et nüüd katsume kõik ühelmeel olles ja ühiselt võidelda. Keegi vanamees Velt, Jaanimärki talust, sõnas paruni jutu vahele: „Eks me ole eluaja sakste hirmu all olnud, üks saksad või koa nüüd meie hirmu all olla.“

Parun vastas vanamehele: „Kuule sina vanamees, mine õige ära koju.“

Selle öösisel vahejuhtumise tagajärjeks oli, et parun mõisa öövalvet suurendas 8 mehe peale. Lõpuks, ka enam sarnase valve juures, ei arvanud ennast kaitstud olema, põgenes Tallinna.

16. detsembril tuli mõisa salk mehi Mart Laurimanniga eesotsas. Kõigepealt pistis nad mõisale tule külge ja läksid siis viinavabrikut lõhkuma. Mõisa inimesed vahepeal kustutasid tule, kuid viinavabriku lõhkumisel tagasitules, mehed süütasid uuesti mõisa põlema ja valvasid seni juures, kuni leegid olid kogu härrastemaja haaranud.

Jõulu esimese püha öösel tuli karistussalk Valtu. Arreteeriti öösel hulk inimesi, kellest järgmisel päeval juba eelpoolmärgitud Jaan Steinfeldt ja Aleksander Jürmann Raplas mahalasti. Viimane ei olnud kusažil pool mässajatega kaasaskäinud, oli vaid paruni vihaalune.

Samal ööl taheti tabada ka Mart Laurimanni. Laurimann viibis parajasti Nurmekülas Matsi talus peetaval simmanil. Karistussalga mehed said seda teada ja sõitsid sinna. Sisseastudes päris karistussalga veltveebel: „Kas Mart Laurimann on siin?“ „Jah, siin ma olen“, vastas Laurimann, haarates revolvri, millega tulistas veltveebli. See langes kuulist tabatuna. Laurimann hüppas ise teise tuppa ja laskis seal ka omale revolvrist kuuli pähe. Arvates, et see veel surmav ei ole, haaras taskust noa ning löikas sellega omal kõri läbi.

Karistussalga mehed tassisid oma surmavalt haavatud veltveebli välja ja siis avasid toasolijatele püssitule. Toasolijad kustutasid tule, et soldatid ei näeks sihtida, kuid soldatid valgustasid ukse vahelt elektrilambiga tuba ja keda kusažil liikumas või lamamas nähti, sellele anti tuld. Hirmuga katsusid simmanilised voodite all ja nurkades enestele varjupaika otsida. Püsside ragina vahele kõlas surijate korin, haavatute hoiged ja hirmust-

hullunute hüsteeriline hulumine. Tükiaegse laskmise järele, kui ei olnud enam kedagi näha liikumas, lõpetasid soldatid laskmise. Tuld süüdates avanes õudne pilt. Toa põrand oli ujutatud verega. Surnutena lamasid vere sees Eduard Johannes Kiolein, Matsi pg. Jaan Rheede, Jaani pg., Jüri Pärtels, Mari pg., Jüri Tiitum, Jaagu pg., Hans Sellenberg, Mardi pg. ja Johan Martinson. Kristof Benjamin Kiolein oli akna kaudu põgeneda tahtnud. Teda löödi põgenemisel täägiga surnuks. Haavata olid saanud Ado Pilli ja August Aršibov.

Laskmist lõpetades lahkus karistussalk. Järgmisel päeval tulid soldatid tagasi ja lasksid Nurme ning Kunküla peremehed Matsi talu juure kokkuajada. Üks mõisnikkudest ohvitser pidas neile kõne ja sellejärele anti pool tundi aega majast kraami väljatassimiseks, et maja põlema panna. Kuna peremees, Jaan Lepik, kellele see talu kuulus, oli sugulaste juure sõitnud, siis palusid naaberperemehed Jaan Oljum ja Mart Hindrimäe põlvili olles karistussalga ohvitseri, et see vähemalt niikaua ootaks põletamisega, kui peremees ise koju tuleks. Ohvitser vastas, et tema ei saa oodata, vaid peab keisri käsku täitma.

Vaevalt oli pool tundi kraami väljatoomise käsust möödunud, kui kästi kraami väljatoomist lõpetada. Kohkunud inimesed ei olnud selle aja jooksul õieti midagi väljatuuat saanud. Peale kraami väljatoomise keelu, võeti kõik kraam, mis kellegil majast väljudes kaenlas oli, soldati poolt ära ja visati majasse tagasi ning pisteti maja põlema. Ka kõrvalhooned, aidad ja laudad pandi põlema. Vilja ja muud toidukraami ei olnud üldse luba väljatuuat.

Jaan Lepik andis hiljem selle talupõletamise asja ühe Peterburi advokaadi kätte, kes pidi temale kohtu teel põletatud hoonete ja kraami eest tasu nõudma. Advokaat hakkas küll asjaga energiliselt pihta, kuid mõisnikud viisid asja niikaugele, et advokaadil võeti õigused ära ja nii jäigi kogu asi pooleli.

Kui Lepiku talu oli põletatud, tahtsid karistussalga mehed teada, kas Laurimann tõesti on surnud. Mihkel Lepikut ja Johan Oljumi kaasavõttes, mindi Laurimanni poole. Mart Laurimanni laiba juures päriti kaasavõtetult: „Kas võite vanduda, et see surnu siin on Mart Laurimann?“ Mehed tõendasid, et võivad seda vandega kinnitada. Karistussalga ohvitser pani revolvri kaasavõtetud

Lepikule nina alla ja käratas: „Mine siis kurat ja õpi meheks!“ Päriti veel kas Laurimanni vend ka midagi paha on teinud. Mehed eitasid, siis selle järele lahkus karistussalk.

Peale uut aastat laskis Valtu parun Jaan Karubachi mõisa kutsuda ja käskis kutsutul kõik ülesrääkida, mida keegi on teinud või kõnelenud. Karubach ei rääkinud. Paruni ja Karubachi jutuaamine leidis aset põlenud härrastemaja ees. Parun astus põlenud maja varemete juure, kuhu ka Karubach talle järgnes. Parun tähendas Karubachile: „Nüüd saad ka sina parunihärraga ühes mõisa paraaduksest sissetulla.“ Karubach vastas: „Eks paruni härra ole jälle sealt samast paraaduksest ilma tulnud kust minagi.“ Vaevalt said need sõnad ta huultelt libiseda, kui paruni rusikas talle täie raskusega pähe langes. Samas haaras parun ka kepi ja tahtis sellega Karubachile näkku lüüa. Karubach hakkas ennast kaitsema. Parun seda nähes, jäi taltsaks ja ütles: „Mina ei hakka selle mõisa naru pärast kedagi karistama. Tehke aga tööd edasi.“

Esialgu jäi kõik vaikseks, kuid ainult seniks, kui jaanuari kuul Besobrasov oma karistussalgaga Rapla tuli. Siis võeti ühel ööl Jaan Karubach, Jüri Pundi, Hans Toomingas, Villem Tamberg, Kaarel Ristla, Jaan Kasakas, Mats Romulus, Priidik Mutso ja Mihkel Toomingas kinni. Nende peale olid kaebanud mõisa viinapruulija Tamberg ja kutsar Hans Jürna. Viimane ise mõisapõletamise ajal tassis paruni veini oma korterisse ja kutsus mehi jooma. Hiljem andis parunile kõik need mehed üles, valetades ka paljude süütute inimeste peale. Tasuks selle ülesandmise eest, sai ta parunilt tasuta koha. Juuda hind vendade vere eest!

Kinnivõetud viidi mõisnikkudest koosneva sõjakohtu ette, kus neid ülekuulati. Peale ülekuulamist lasti Mats Romulus ja Priidik Mutso lahti, teised said Raplas peksta, igamees kuni 500 hoop. Jaan Karubachi peksmine katkestati korraks ja Parkhofi mõisnik Viktor von Kotzebue võttis tal ninast kinni, küsides: „Kus on mõisa hõbe ja kuld?“ „Mina ei tea“, vastas Karubach. Jatkati jälle hoopide andmist. Peale peksmist ütles Järlepa mõisnik Otto von Lüder Karubachile: „Nüüd on sul kuradil rõngas ninas.“

Peksetud lasti, peale Jaan Karubachi ja Kaarel Ristla, lahti. Nimetatud kaks jääti kinni, öeldes, et neid

saadetakse külmale maale. 8 päeva lamasid mehed purukslõhutud kehadega Rapla vallamaja põrandal, olles võimetud endid liigutama, Raplast saadeti neid Tallinna ja anti kohtu alla.

Kehtna vallas peeti koosolekuid vallamajas ja Keava koolimajas. Eestvõtjaks ja kõnemeheks oli Jaan Kalmann. Koosolekutest võeti elavalt osa. Tihti ei suutnud ruumid inimesi mahutada.

Detsembri kuu algul, kui hakkas üldine mõisade lõhkumine ja põletamine, toimiti teiste eeskujul ka Kehtnas. Kehtna mõisast tuldi Keava purustati mõis, mis peale purustamist põlemapandi. Osa mõisa kraami tasiti mässajate poolt laiali. Piiritusevabriku lõhkumisel kandsid inimesed ämbritega piiritust omale joogiks.

Karistussalkade tulekul andis metsavaht Mihkel Veiserik (elab praegu Lelles) mõisalõhkujate nimed üles parun Magnus Värsenile. Ka ei kohkunud Veiserik tagasi valetamisest süütute inimeste peale. Veiserikult saadud juhtnööride järele hakati inimesi kinnivõtma ja hiljem peksti kinnivõetuid Kehtna vallamaja ees. Ka siin anti kuni 500 hoopi mehele, Pea ükski ei suutnud enam peksupingilt tõusta. Paljud surid peksu tagajärjel suurtes piinades, paljud jäid eluaegseteks santideks. Osa neist viidi verisekspekstud lihatompudena vangimajadesse. kus haavade eest küllaldaselt hoolitseda ei saanud ning selle tagajärjel kehad mädanema läksid, sünnitades põrgulikku valu. Pekstasaanud Hans Vakmannil kiskusid kaaslased vangimajas mädanevast kehast vitsatüükaid välja, mis peksuajal lihasse olid murdunud.

Kehtna vallamaja juures said peksta: Hans Vakmann, Jaan Rumm, Jaan Oonik, Jüri Kunberg, Mihkel Neimann, Kustav Sellenberg, Jaan Laane, Rudolf Miil, Mart Laurimann ja hulk teisi, kelle nimed on inimeste mälestusest kustunud.

Põgenemise teel pääsesid peksust Otto Kunberg ja Hans Kensap, hiljem saadi nad siiski kätte ja saadeti asumisele. Jaan Kalmanni ja kooliõp. Mihkel Orast tahti mahalasta, kuid ei saadud kätte. Orasele anti süüks, et on koolimajas lasknud koosolekuid pidada. Oras päästis end Rootsi põgenemisega.

Kabala mõisas (Kabala vald) algas mäss õige varakult, juba 1905 a. kevadel, siin olid käinud vennad Martinsonid kõnelemas, kutsudes mõisatöölisi tööd seisma jätma. Üleskutse leidiski vastukaja väga omapärasel

põhjusel. Peale nelipühi üks osa noorimehi jäi tööletulekuga hiljaks. Kubjas määras hilinejatele igale 1 rubla. Mehed ei olnud sellega nõus ja lahkusid töölt. Samal ajal viibis Kabalas, Petrogradist koju võõrsiletulnud, Jaan Kalkmann. See andis meestele nõu mõisa tagasiminna, omale aastapalk väljanõuda ja siis alles äratulla. Meestele meeldis see nõuanne ja läksid mõisa tagasi, valitsejalt Mihkel Rakmanilt, palka nõudma. Rakmann nähes mehi tulemas, lukutas ukсед ja ei avanud neid koputamise peale. August Lokuta läks akna taha vaatama, kas valitseja on üldse toas. Vaevalt sai ta akna taha minna, kui kõlas pauk ja kuul tungis Lokutale suust sisse, mille valitseja Rakmann oli lasknud. Kaaslased tahtsid Lokutat arsti juure viia. Tallipoiss lukutas talli ukсед ja ei andnud meestele hobuseid. Mehed nähes, et see Lokutale saatuslikuks võib saada, kui teda arsti juure ei saa viia, purustasid talli ukсед, tõid hobused välja ja saatsid Lokuta arsti juure, minnes ise teiste tööliste juure, neid töölt ära kutsuma. Kaastöölised olid nende ettepanekuga töö seismajätmise suhtes nõus. Töö seisis kolm päeva, kuni Otto von Lilliefeldt, kellele mõis kuulus, tuli mõisa ja meelitas inimesed tööle, lubades ka nende päevade eest, mil tööd ei tehtud, tasu maksta. Töö mõisa põldudel algas uuesti. Mõni päev hiljem tuli urädnik oma õigust nõudnud meeste peale protokolle tegema.

Enne jõulu tuli Kabala meestele käsk Raplasse tulla, kus pidi suurem hulk mehi koosolema ja kust pidi Kabala meestele püssisi antama. Kabala mehed tulidgi Rapla, kuid püsse neile seal ei antud. Öeldi, et igal peab oma püss olema. Kabala meestel kadus selle tõttu usaldus Rapla kokkutulnud meeste vastu ja nad läksid koju tagasi.

Hiljem tulid Kabala mõisa mustaksmääritud nägudega mehed, keda keegi ei tundnud. Need purustasid mõisa mööbli ja viinavabriku sisseseade ning pistsid viinavabrikule tule otsa, kuid mõisaimehed kustutasid tule ja ei lasknud viinavabrikut põletada. Viinavabriku lõhkujad tarvitasid ka rohkel määral vabrikus leiduvat alkoholi. Kaks neist suri üleliigse alkoholi tarvitamise tagajärjel.

Kui tuli karistussalk, võeti kinni kõik, kes olid valitseja Mihkel Rakmanni vihaalused. Kabalas neist küll ükski peksta ei saanud. Peksta sai suurem osa

kinnivõetulist Raikülas ja Jaan Grülling. (Teiste nimed vaata Raiküla valla alt.)

Raiküla vallas sõdis vallavolikogu kõigiti talurahva olukorra parandamise eest. Võeti vastu väga palju mitmesuguseid otsuseid talurahva olukorra kergendamiseks. Kõik vastuvõetud otsused kanti vastavatele võimudele ja ametiasutustele ette, vallavanema Hans Saariste, volikogu liikmete Hans Martinsoni ja Vilhelm Merksi kaudu. 1905 a. sügisel hakati vallamajas, vallavanem Hans Saariste ja sekretär Karl Almanni eestvõttel koosolekuid pidama.

Karistussalkade tulekul põgenesid vallavanem Hans Saariste, ja Hans Martinson. Vallavanemaks jäi, senine vallavanema abi, Hans Isakõnnu. Isakõnnu kutsuti Rapla kirikumõisa, kus teda Kuusiku mõisnik, Otto von Lillenfeldt ja õp. Girgensohn ülekuulama asusid. Päriti koosolekutel valitsenud meeoleude kohta andmeid. Lõpuks süüdistati Isakõnnut rahva ülesässitamises. Kirikumõisas lõpetati tema ülekuulamine ja viidi politseisse, kus Otto von Lillenfeldt uuesti kõigiti püüdis Isakõnnut süüdistada.

Hiljem Hans Isakõnnu, Jaan Kuusemets (oli saadikuks kongressil ja käis koosolekutel) ja Tõnis Brükk (süüdistati Kabala viinavabriku lõhkumises) mõisteti surma, kuid surmaotsused muudeti, arvatavasti Ado Härma palvel, Kõik kolm said Raiküla vallamaja ees peksta, igaüks umbes 700 hoopi. Peale peksu pandi neid vallamaja vangikambri, kus nädalaid hirmsates valudes vaevlesid, lamades põrandal, olles võimetud endid liigutama ja oma mädanevaid haavu puhastama. Olles juba üle 3 kuu vallamajas kinni olnud, hakkas vallavalitsus ametiasutustelt pärima, kaua neid mehi vallamajas kinni peetakse. Kusagil ametiasutuses ei teatud nende kinniolekust ega süüst midagi, mille tõttu siis mehed kojuläksid.

Peale nende said sel korral Raiküla vallamaja juures peksta, Johan Kuusemets, Ado Ufer, Mart Reinberg, Jaan Kangur, Ado Braun, Jaan Prei, Mart Siitmann, Jaan Kask, Jaan Reismann, Tõnis Kaltmann, Jüri Pilbas ja Hans Saveli.

Jaan Uudelti, keda üle 20 korra käidi tagaotsimas, ei saanud kätte, sest põgenes väljamaale. Tabamisel oleks temal tulnud eluga lõpuarve teha, sest teda, kui aktiivset revolutsionääri, vihkasid mõisnikud ja eriti just õp. Girgensohn.

Järvakandi vallas peeti koosolekuid vallamajas ja kõrtsi juures. Energiliseks rahva kuvide eest võitlejaks oli siin Jaan Lensmann, kelle tegevus ei piirdunud mitte üksi Järvakandi vallaga, vaid, kes üle kihelkonna oli tuntud energilise ja ausa tegelasena.

Järvakandi mõis lõhuti ja põletati mässajate salga poolt, kes Raikülas, Kuusikul ja teistes mõisades ringikäisid. Nende tegevusest rääkisime juba eelpool.

Karistussalkade tulekul Jaan Lensmann põgenes Soome.

Paljude, karistussalga poolt kinnivõetute hulgas, oli ka kirikuvanem Prits Oja, keda õp. Girgensohn vihkas. Jaan Lustig tunnistas karistussalga juhtidele, et Juhan Laane on Järvakandi mõisapõlema pannud, andes tunnistajaks üles ka Jaan Lepiku. Jaan Lepik sarnast asja ei teadnud ja õieti tema selgitamise töö tagajärjeks tuleb lugeda, et Juhan Laane pääses mahalaskmisest.

Kogu see ülekuulamine toimus öösel Raiküla mõisas, kuhu mehed Järvakandist olid viidud. Hommikul toodi kõik Järvakandi vallamaja juurde ja hakati siin Besobrasovi juhatusel peksma. Kõige koledamini sai siin peksta Kustav Mels, keda süüdistati mõisapõletajatega üheskämises. Melsist jäi peale peksu ainult verine lihatomp järele. Ligemale aasta aega mädanes ta keha katkisenä ja verisena. Peale tema said veel peksta Jaan Lepik, Jaan Lustig, Juhan Laane, Jaan Grülling ja palju teisi. Hiljem Jaan Lepik anti kohtu alla, kus ta mõisteti õigeks. Lepik päris siis kohtunikudelt: „Aga öelge, miks mind siis peksti?“ Vastati: „See pole meie asi, kohtu poolt olete õigeks mõistetud ja võite minna.“

Besobrasovi karistussalga poolt lasti Järvakandis maha õp. Girgensoni vihaalune kirikuvanem, Prits Kaarli pg. Oja. Ta viidi 30. jaan. 1906 a. Jaan Lensmanni talu akna ette põllule, kus kuulid täitsid tema suhtes „kristliku“ hingekarjase õp. Girgensoni soovi. Pärast pandi Jaan Lensmanni talu põlema, sellepärast, et Lensmanni ennast kätte ei saadud.

Seli mõis lõhuti ja põletati mässajate poolt. Hiljem karistussalga tulekul võeti Jaan Tuulmets ühes teistega kinni ja peksti Seli mõisa trepi ees. Kuna peksumine pimedas toimus, siis sunniti Jaan Tuulmetsa venda Hansu, peksjatele tuld näitama. Hans Tuulmets pani nuttes tule käest — süda ei kannatanud seista ja tuld näidata seal, kus venna lihatükid hoopide all lendasid ja veri kõrgele pritsis. Ka

Jaan Neifeldt sai Seli mõisas peksta. Jaan Harakas ja Peeter Reinvaldt said peksta Kohilas. Harakas oli täiesti süütu, ka teistel ei olnud õieti mingisugust süüdi.

Hindrik Tappu viidi Rapla, kus teda pidi mahalaskmata. Naised käisid õp. Girgensohni juures palumas, et tema Tappule armu annaks. Õp. Girgensohn käskis, Tappu ellujätmise nõudeks, vajalise arvu hääli koguda. Öösel käisid naised mööda küla, aeti kõik isegi lapsed üles ja mindi telefoni juure, kus ükshaaval õp. Girgensohnile häält anti.

Peale peksmisi ja mahalaskmisi, ütles õp. Girgensohn Rapla kiriku kantslist: „Meie Rapla kihelkonna inimesed on kui Afrika maa metsloomad. Kui Kuusiku härra Otto von Lilliefeldt ei oleks palavasti palunud, siis oleks kogu Valtu vald maatasa tehtud.“ Vaevalt sai ta need sõnad öelda, kui rahvast enamik suure mürina ja kolistamisega kirikust välja valguma hakkas, ei suudetud kuulata sarnaseid sõnu mehelt, kes pidi olema hingekarjane, aga kelle käte küljes kleepus süütute eestlaste veri.

Nädala päevad hiljem sõitis õp. Girgensohn Järva-kandi kabelisse jumalateenistust pidama. Teel, Liiva kõrtsi ligidal, lasti tema peale. Üks laeng tungis talle pähe ja silma. Laskudes kinnises tõllas kõhuli, ei tabanud teda järgmised laengud. Haavatuna viis teda kutsar Liiva kõrtsi kuhu naised, sündmusest kuuldasaaades oma „armast“ õpetajat vaatama tulid. Lamades voodis, palus õp. Girgensohn vaatamatulnud naise: „Laulge mulle nüüd armsad naised, ma hakkan surema.“ Ta siiski ei surnud, jäi ainult teisest silmast ilma. Paranedes laskis ta oma vanemate laibad Rapla surnuaialt üleskaevata, viis need mujale ja lahkus ka ise Rapla „Afrika maa metsloomade“ keskel, kus ta 1905 a. palju süüta verd oli lasknud valada.

Vaatamata uurimisele ja otsimisele ei suudetud laskjat avalikuks teha. Igatahes toimus laskmine kättemaksuks nende eest, keda õp. Girgensohn laskis tappa ja peksta.

265.945
265.945

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU

Z-228412